

УДК 94:26:316.423.3:001.891(477) «1917/1921» DOI: 10.26661/swfh-2018-50-005

Церква в Українській революції 1917–1921 рр. як предмет сучасних історичних досліджень: підсумки двадцятилітнього досвіду вивчення проблеми

О. М. Ігнатуша

Запорізький національний університет,
ioleksa@ukr.net

Ключові слова:
історіографія, публікації, Українська революція, суспільно-церковні відносини, автокефалія, Помісна Церква.

Проаналізовано здобутки і проблеми української історіографії доби державної незалежності при вивченні історії Церкви в Українській революції 1917–1921 рр. Охарактеризовано суспільно-політичні та церковно-організаційні чинники, що впливали на динаміку і характер досліджень проблематики. Визначено місце окремих праць у формування напрямків історичних досліджень. Показано найбільш суттєві здобутки науковців у прирощенні наукових знань. Окреслено типові прорахунки у процесі досліджень. Встановлено коло проблем, що потребують поглибленої розробки, переосмислення та наукової інтерпретації.

The church inside the Ukrainian revolution 1917–1921 as the subject of the modern historical studies: the summary of twenty year long experience of the problem investigation

O. Ignatusha

Zaporizhzhia National University

Key words:
historiography, publications, Ukrainian revolution, social-church relations, autocephaly, Local Church.

The author analyzed achievements and problems of Ukrainian historiography during the period of state independence in the study of the history of the Church in the Ukrainian Revolution during 1917–1921. The author described sociopolitical and church-organizational factors that influenced the dynamics and nature of research problems. The place of individual works was defined in the formation of historical research areas. The most significant achievements of scientists in the development of scientific knowledge were shown. The typical failures in the research process were outlined. The author established the range of problems that require in-depth development, rethinking and scientific interpretation.

Сторіччя Української революції 1917–1921 рр. для вітчизняної історіографії стало викликом переосмислення її уроків. Свідченням цьому є численні тематичні наукові конференції, панелі, академії, круглі столи, семінари тощо, а також помітне збільшення наукових публікацій, присвячених різним аспектам революційних подій та їх впливу на суспільні процеси.

Життєві реалії звернули увагу на сюжети, які раніше розглядалися периферійно, або й взагалі не вивчалися.

У контексті викликів 2017–2018 рр. українські науковці неодноразово порушували й питання суспільно-церковних відносин, здобутків і проблем, привнесених революцією. Деякі з цих питань від 90-х рр. ХХ ст. неодноразово потра-

пляли в поле зору і навіть ставали предметом досліджень, інші – ігнорувалися, як (не)варті дослідницької уваги, або взагалі не помічалися.

Наскільки потужним виявився цей напрямок досліджень і наскільки глибокими стали дослідження цього напрямку, якщо проаналізувати їх за останнє двадцятиліття? Спробуємо дати відповідь на ці питання, поглянувши на доробок вітчизняної історіографії за ці роки.

Потребу такої відповіді актуалізують резонансні події весни-літа 2018 р. Маємо на увазі неоднозначну реакцію вітчизняних церковних і політичних кіл, спричинену зверненням Президента України, підтриманим Верховною Радою України 19 квітня 2018 р., до Вселенського патріарха Варфоломія I щодо надання Томосу про автокефалію

православній Церкві в Україні. Тож, питання про автокефалію Української Церкви, або творення єдиної Помісної Церкви в Україні, знову, як і 1917-го року, постало на порядок денний церковно-громадського і національно-державного будівництва.

Та чи помітні в історичній перспективі зміни у розумінні цього питання громадськістю, політиками, науковцями? Що стоїть на заваді прогресу, оскільки питання автокефалії – помісної Української Церкви виникає вже вкотре протягом столітньої історії, не набуваючи остаточного вирішення?

Для такого переосмислення необхідні джерела, якими і може стати сучасний історіографічний доробок та показники його впровадження у суспільну думку.

Той факт, що питання про автокефалію православної Церкви в Україні постало вже втретє протягом років державної незалежності України, наводить на думку про недостатність зусиль науковців і національно свідомої громадськості на цьому шляху. Та які конкретні свідчення цього?

Обравши відправною точкою огляду 1991 рік, побачимо, що утвердження державної незалежності України супроводжувалося активізацією історичних досліджень, тематика і предмет яких були суголосними утвердженню незалежності, а хронологічні межі окреслювала українська революція, як період глибокого оновлення національного буття [1; 2]. Ця активізація була продовженням хвилі національного відродження, що підіймалася в Україні у другій половині 80-х рр. ХХ ст. і принесла перші публікації Федора Турченка, Олександра Ігнатуші [3], Василя Іванишина [4], Леоніда Пилявця [5], Юрія Ісіченка [6].

На початку доби державної незалежності з'явилася низка наукових розвідок, статей з історії церковно-державних відносин 1917–1921 рр., автори яких торували шлях позбавлення від химер радянської історіографії. Утверджувалися нові факти на основі свідчень оригінальних джерел, а не ідеологічних вказівок і шаблонів. Цьому сприяли розсекречення архівних фондів Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР, розширення доступу до архівних джерел, зрушення у методологічній царині досліджень, публікації в Україні зарубіжних авторів та дослідників української діаспори [7, с.151]. У зовсім іншому світлі, аніж раніше, поставала взаємодія українських національних сил часів революції 1917–1921 рр. з православною та іншими церквами. Відкривався небачений до того світ особистого та індивідуального активних учасників, прихильників і про-

тивників революції, специфіки життя окремих регіонів, місцевостей, населених пунктів тощо. Панорама церковно-суспільних відносин розширювалася й урізноманітнювалася. Вона вимальовувалася україно- і антропоцентричною, а не російсько- і класовоспрямованою.

Одним із перших географічно рельєфно та чітко оцінив неоднозначність і масштаб трансформаційних процесів революційної доби у церковному середовищі України Сергій Білокінь. Зокрема, 1992 р. він звернув увагу на зміну адміністративно-церковної мережі в Україні під впливом революційних потрясінь і загроз, які несли церкві соціальна революція [8]. Згодом ці висновки він поглибив і розширив у фундаментальній праці «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)» [9], де акцентувалося на репресивній політиці більшовиків проти Церкви. Матеріали його монографії дають підстави стверджувати, що участь громадян в українському національно-визвольному русі часів революції 1917 р. була використана більшовиками як типова ознака політичної нелояльності до їхнього режиму і ставала приводом для розгортання політичних переслідувань таких діячів, а священники стали однією з суспільних груп, що найбільше постраждали від політичного терору.

Серед дослідників, які прокладали шлях вивченню суспільно-історичного взаємозв'язку між революцією 1917–1921 рр. і Церквою, був Арсен Зінченко, який вбачив особливості та національну природу церковного руху Поділля першої третини ХХ ст., виокремлюючи важливу віху, якою стала Українська національна революція [10]. Автор знайшов аргументи, щоб передати релігійні настрої населення, спричинені революційними подіями, встановлював хід і масштаб процесів національно-релігійного характеру, з'ясовував роль представників духовенства і церковного активу з мирян в оновленні церковного життя.

У центрі перших досліджень з історії Церкви доби національної революції 1917–1921 рр., як дійові особи – суб'єкти суспільно-церковних відносин, постали національно-державні інституції – Українська Центральна Рада, Гетьманат, Директорія та їх структурні ланки з числа політичних партій, громадських організацій, соціальні верстви (інтелігенція, селянство), персоналії. Стали досліджуватися окремі релігійні організації, установи, їхня неоднорідність і особливості, структура, релігійні ідеї, уявлення, мотиви, про що радянські історики не вважали за потрібне вести мову, називаючи цю справу «третьочерговою».

Про перші кроки вітчизняної історіографії у вивченні місця та ролі Церкви в умовах українського національного-державного будівництва ми вже писали 1993 р. у своїй кандидатській дисертації [11, с.9] та 1998 р. у статті «Церква та національне державотворення» [12, с.190-191]. Згодом, узагальнену оцінку історіографічного доробку сучасних вітчизняних дослідників у вивченні державотворчих та релігійних процесів в Україні доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) зробив Валерій Капелюшний у докторській дисертації «Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Історіографія» [13]. Проте, безумовно, переосмислюючи це питання, як центральний предмет нашої уваги, бачимо чимало підстав для бажаних доповнень, поглиблення і уточнення окремих оцінок і положень, нових авторських інтерпретацій, спричинених змінами у суспільному житті сучасної України та прирощенні наукового знання.

Повертаючись до характеристики перших історіографічних зрушень у розробці теми, зазначимо, що символічним підсумком перших звернень до історії Церкви в Україні часів Української національної революції став захист нашої дисертації, присвяченої історії Української автокефальної православної церкви у 1993 р. Основні передумови для конфесії, яка піддавалася науковому аналізу, були закладені під час революційних подій 1917–1921 рр., що й знайшло відображення у структурі та висновках дослідження. Зокрема, автор простежив динаміку змін релігійної політики українських урядів – Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР, – щодо релігії та Церкви, охарактеризував ідейні та суспільні джерела цієї політики, позицію політичної еліти та її лідерів, висвітлив організаційні та структурні зміни у церковному середовищі та показав його еволюцію на шляху проголошення української автокефалії. Побудована переважно на архівних джерелах, робота відкривала галерею видатних діячів українського національно-церковного руху, характеризувала їх активність у революційну добу. Зауважувались і головні перешкоди на шляху утвердження єдиної Помісної Церкви у тодішній революційній Україні – невдача у збереженні української національної державності, протидія російського державного та церковного центру – Московського патріархату та ієрархії Російської Церкви, несприятлива міжнародна і міжцерковна обстановка, що проявилася невизнанням української автокефалії Вселенським патріархатом, консервативність релігійної психології та аморфність

української національної ідентичності православного духовенства і віруючих.

Того ж 1993 р. Василем Ульяновським і Богданом Андрусишиним у співавторстві були опубліковані попередні нотатки та документи під заголовком «Церква в Українській Гетьманській Державі» у ювілейному збірнику пам'яті Павла Скоропадського «Останній гетьман» [14]. Ще через чотири роки – у 1997 р. – побачило світ ґрунтовне видання тих самих авторів під назвою «Церква в Українській Державі». Воно вийшло трьома книгами. Дві перші написав В. Ульяновський [15; 16], третю – Б. Андрусишин [17]. Автори крізь призму аналізу державно-церковних відносин в Україні 1917–1920 рр. показали специфіку державної конфесійної політики в умовах різних політичних режимів в Україні 1917–1920 рр., розбудову, структуру і діяльність органів державної влади, що взаємодіяли з Церквою. Охарактеризували особливості внутрішнього життя православної церкви на різних етапах української революції. Висвітлили проблематику церковного управління, соборну працю, ставлення світських і церковних кіл до питань українізації церковного життя, боротьбу прихильників російського церковного централізму та української автокефалії. Не оминули проблему визнання автокефалії Вселенським патріархатом та сприйняття Української Православної Церкви Апостольським престолом. Вихід цих книг став яскравим здобутком вітчизняної історіографії на ще недавно найбільш занедбаній ниві. Цікаво, що автори анонсували названі публікації як навчальні посібники. Хоча структура та зміст, форма подачі матеріалу та довідковий апарат цих видань були більш відповідними монографіям. І все ж, невідомість теми для читачів дійсно створювало ефект сприйняття їх як навчальних посібників. Яскраве явище, яким стала поява згаданих книг, варте більш уважної характеристики. Тому ми ще будемо повертатися до нього у контексті нашої статті.

Очевидним історіографічним фактом першої половини 90-х рр. ХХ ст. стала масштабність тематики суспільно-церковних стосунків революційної епохи, яку порушили дослідники. Після появи згаданих праць швидко проявилися й суперечливі тенденції – «нечисельність або невиразність історіографічного доробку, присвяченого державно-церковним відносинам періоду революційних змагань, за подальші роки незалежності» [18, с.252].

Такі оцінки висловила дослідниця історії церкви в Україні у ХХ ст. Алла Киридон, визначаючи проблемне поле взаємодії у рамках державно-церковних відносин за доби Гетьманату

П. Скоропадського. При цьому авторка зауважила, що її узагальнення стосуються «характеристики практично всіх періодів історії відносин держави й Церкви в ХХ ст.» і додала: «наприкінці 1990-х спостерігається своєрідне «зміління тем», або «вписування» досліджень у задану вже парадигму», а «новий сплеск інтересу й зростання історіографічного доробку... припадає на 2010-і рр. Хоча, на жаль, для частини досліджень притаманна слабка обізнаність із напрацюваннями попередників» [18, с.252-253].

Наводячи ці критичні твердження на початку нашого огляду, вважаємо за необхідне підкреслити, що у цілому їх можна визнати слушними. Водночас, вони занадто загальні і не відтворюють картину стану та повноти розробки проблеми, умовно окресленої у межах 1917–1921 рр. як «Церква в Українській революції». Не можна обійти й того факту, що науковий доробок дослідників історії Церкви часів Української революції 1917–1921 рр. спеціально не вивчався.

У фокус історичного дослідження потрапляли лише окремі аспекти. Про це свідчать і історіографічні розвідки. Зокрема, у публікації Сергія Савченка представлена проблема радянського історіографічного досвіду щодо вивчення місця Церкви у подіях 1917 р. [19]. У статті Івана Штогриня проаналізовано стан наукової розробки проблеми вивчення взаємовідносин УНР і Ватикану на відрізку 1919–1921 рр., складовою часткою яких була проблема релігійної ідентичності українців [20]. Публікація А. Киридон, що стосується доби Гетьманату, не знімає потреби з'ясування історіографічного доробку суспільно-церковних відносин доби Центральної Ради та Директорії УНР. До того ж, переосмислення і доповнень вимагає увесь комплекс суспільно-церковних відносин.

Отже, враховуючи наявність наукового інтересу до теми, симптоматику її недостатньої розробки, – маємо констатувати, що навіть після чвертьвікової історії вивчення історії не вважають її вичерпаною та вбачають чималі перспективи подальших досліджень. Напрямки, як нам бачиться, можуть бути набагато ширшими, різноманітнішими і конкретнішими, аніж заявлялося у поодиноких публікаціях, присвячених окремим аспектам чи хронологічним фрагментам проблеми. Цей факт і визначив потребу нашого звернення до окресленої проблематики з метою здійснення узагальнень, які б показали динаміку і перспективи руху у зазначеному напрямку, чого, на жаль, донині бракує.

За умов кризи наукових видань першої половини 90-х рр. ХХ ст., лише 1995 р. в «Архівах

України» побачила світ наша публікація, в якій вперше характеризувався комплекс архівних джерел, спроможних пролити нове світло на широке коло питань історії Церкви під час Української революції [21].

Прояви згаданої кризи, організаційні колізії, пов'язані з реформуванням державного апарату та їх наслідками, стали на шляху розширення джерельної бази досліджень, зосередженої, головним чином, в державних архівах України та Російської Федерації. Архівні установи на той час переживали не кращі часи: постійні скорочення штатів, обмеження фінансування. Це знижувало їх науково-дослідницький потенціал і звужувало можливості ефективної співпраці з науковими установами. Науковці академічних установ і вузів, у свою чергу, відчували на собі різке скорочення матеріальної підтримки наукової діяльності та виявилися неготовими до роботи в умовах ринку, самозабезпечення за відсутності чіткої та ефективної гуманітарної національної політики держави. До певної міри ці гальмівні обставини перехідного періоду у розвитку історичних досліджень пом'якшила поява нової інституції в системі НАН України – Інституту української археології (нині – Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського), грантова підтримка його проектів українською діаспорою і патріотами-благодійниками. Частина українських істориків все ж таки змогла знайти фінансування своїх креативних ідей поза площиною державного забезпечення, через систему міжнародних фондів підтримки гуманітарних досліджень. Набула перспективи підготовка збірників документальних джерел Всеукраїнських церковних Соборів, які відбувалися в Україні від 1918 р. Розпочиналося опрацювання та введення до наукового обігу документальної спадщини окремих митрополитів, діяльність яких припадала й на епоху Української революції. Проте далеко не все з цих проектів вдалося повністю реалізувати.

Продовжуючи традицію академічних видань 20-х – початку 30-х років ХХ ст., у 1992 р. було відновлено випуск «Українського археологічного щорічника». На його сторінках знайшли місце концептуальні публікації, корисні історикам Церкви і Української революції, авторами яких були зарубіжні та вітчизняні дослідники Богдан Боцюрків [22], Сергій Плохій [23] та ін. Залучаючи молодь до історичних студій, з 1996 р. Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України почав видавати «Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів».

Іншою установою, яка за непростих умов трансформації пострадянської науки розгортала дослідження у сфері історії Церкви, стало Відділення релігієзнавства, утворене у структурі Інституту філософії НАН України 1991 р. (керівник – Олексій Онищенко, з 1992 р. – Анатолій Колодний). Його відділ історії релігій, керований Петром Яроцьким, одразу почав розробку фундаментальної науково-дослідної теми «Особливості і віхи історії українського християнства». Ця робота вилася в низку вагомих публікацій. Серед них – монографії «Історія християнської церкви на Україні» (за ред. О. Онищенка) [24], «Історія православної церкви в Україні» (за ред. П. Яроцького) [25], два томи з десяти томної «Історії релігії в Україні» – «Українське православ'я» (за ред. П. Яроцького) [26] та ін. Проте серед цих публікацій не було спеціальних праць з історії Церкви часів Української революції. А сюжети з аналізом державно-церковних процесів доби революції 1917–1921 рр. займали доволі скромне місце у загальному обсязі праць. Скажімо, у згаданій монографії «Історія православної церкви в Україні» (за ред. П. Яроцького), національно-релігійному руху за умов Української революції відведено лише п'ять сторінок тексту [25, с.245-249]. Цей факт вказував на масштабність поставлених колективом завдань і можливість виконання проєктів лише на тих напрямках, які були краще забезпечені науковим потенціалом дослідників та актуалізованими історичними джерелами. Небажаним супутником науковців стало постійне недофінансування навіть зарплати його співробітників, відсутність коштів на наукові відрядження і видатки на друк монографій (навіть з планових тем), постійна штатна неуккомплектованість Відділення і, як наслідок, – відсутність посадової мобільності перспективних кадрів. На ці кричущі проблеми публічно звертало увагу керівництво установи [27, с.265].

Ювілейні заходи з нагоди 75-річчя утворення УАПЦ (1996 р.), 80-річчя Української революції (1997 р.) та Української Держави (1998 р.), 1010-ліття Хрещення України (1997–1998 рр.) поглибили науковий інтерес до проблемних питань історії суспільно-церковних трансформацій, генерованих 1917 р. в Україні.

Стимулюючу роль для історико-релігієзнавчих досліджень мали наукові конференції, приурочені зазначеним ювілеям та обговоренню інших актуальних проблем гуманітарно-духовного розвитку України. Серед них варто, передусім, назвати щорічні Міжнародні наукові конференції «Історія релігій в Україні», організовані Інститутом

релігієзнавства – філією Львівського музею історії релігій. Регулярністю зібрань та публікації матеріалів від 1990 року, організатори показують подиву гідний приклад лідерства, ентузіазму, стабільності. Цим вони справляють надзвичайно ефективний резонуючий і тривалодіючий вплив на наукове середовище. Урізноманітнення географії, тематики, масштабів конференцій стало промовистим фактом духовного відродження України, формування і розвитку наукових шкіл, зрілості релігієзнавчої думки. Не завжди у тематичній поліфонії широких наукових форумів знаходились теми, близькі для фахівців з історії Української революції. Скажімо, із представлених 115 доповідей на Всеукраїнську міжнародну Християнську асамблею (м. Київ, 17–18 лютого 1998 р.) лише дві стосувалися проблематики взаємодії Церкви і держави та єдності українського православ'я під час Української революції. Це доповіді митрополита Луцького і Волинського Якова (Панчука) та професора Богдана Андрусишина. Обидві стосувалися ставлення до церковного питання лідера Директорії УНР Симона Петлюри. Але і нечисленна тематика додавала сили згаданому резонансу.

Надзвичай корисну інформаційно-популяризаторську роботу у площині історії релігій в Україні здійснював журнал «Людина і світ», який з 90-х рр. ХХ ст. цілковито змінив свою концепцію, перетворившись з атеїстично-пропагандистського видання на дзеркало актуальної суспільно-релігійної інформації в Україні та світі. Особливо це проявилось з 1995 р. за головного редактора Віктора Єленського. На сторінках журналу з'явилися публікації Інни Ільченко про церковні братства України в 1918–1919 рр. [28], Богдана Сергійчука про суперечності визнання автокефалії Української Церкви з боку Вселенського патріархату та зусилля уряду УНР на цьому шляху [29]. Євген Кабанець звернув увагу читачів а трагічну долю митрополита Київського і Галицького Володимира (Богоявленського) під час бурхливих часів боротьби за владу у Києві наприкінці 1917 – на початку 1918 р. [30]. Вирозний національний характер українського руху за церковну незалежність показував Л. Пилявець [31]. Він популяризував висновки про те, що рух за оновлення церковного життя, який розпочався в Україні після Лютневої революції 1917 р., мав ідеалом стан, в якому перебувало українське православ'я до його приєднання 1686 р. до Московської патріархії. Це був рух за українізацію богослужіння у храмах. Він мав церковно-визвольний характер і «досить швидко викристалізувався в

рух за автокефалію Української православної церкви». Рефреном прозвучало спостереженням Л. Пилявця про конструктивний шлях до автокефалії: «Різні сили, які підтримували цю ідею, намагались втілити її в життя найбільш відповідним шляхом – соборним проголошенням. З цією метою вони спрямовували всю свою енергію на скликання Всеукраїнського православного церковного собору» [31, с.14].

Низка сюжетів, які порушував Андрій Стародуб, привертала увагу до подій у православній Церкві за часів Гетьманату П. Скоропадського. Зокрема, в них йшлося про національно-церковну політику українських урядів крізь призму ставлення до анафеми гетьману Мазепі [32], про перипетії Всеукраїнського Церковного Собору 1918 р. [33], про діяльність В. Зіньківського – міністра ісповідань у Кабінеті міністрів Ф. Лизогуба [34]. Тематику взаємозалежності між Церквою і гетьманським рухом продовжував Павло Гай-Нижник [35] тощо. Редакція вміщувала хроніку подій 1917 року на тему: релігія, церква, суспільство [36]. Навіть згадана тематика переконує, що більшу увагу дослідники звернули на часи Гетьманату і Директорії, які позначилися виразнішою політикою держави щодо православної Церкви, аніж за часів Центральної Ради.

Новим явищем громадсько-релігійного життя оновленої України стала релігійна преса, яка звертала увагу на болючі проблеми церковного життя, що мали історичні прецеденти. Цей напрям у православному річищі ще 1989 р. започаткувала самвидавча газета «Наша віра – православ'я», яка згодом перетворилася у Всеукраїнську газету «Наша віра», головним редактором якої був Євген Сверстюк, а нині його естафету перейняла Раїса Лиша.

Ці видання підготували ґрунт і надавали творчого імпульсу, зокрема, сприяли появі спеціалізованої релігієзнавчої літератури та публікаціям на церковно-історичну тематику на сторінках видань наукових установ, вищих навчальних закладів, громадських організацій наукових товариств тощо. Проте зміст спеціальних релігієзнавчих видань України за роки незалежності, таких як «Українське релігієзнавство», «Релігія і Соціум», «Наукові записки Національного університету «Острозька академія»», свідчить про те, що релігієзнавці, все ж таки, порівняно мало звертали уваги на історичні питання життя Церкви, способи розв'язання суперечностей у церковній, міжцерковній, державно-церковній площинах за часів Української революції 1917–1921 рр. Скажімо, збірник «Наукові записки Національного

університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство», що вийшов з 2009 р. по 2016 р. шістнадцятьма випусками, вмістив у них лише одну статтю, присвячену церковно-релігійним проблемам доби Української революції. Мова йде про статтю Олександра Рибко [37]. Наведений факт навіює сумні паралелі з часами столітньої минувшини, коли недостатність уваги української еліти до цього питання обернулася запізнілою реакцією українських політиків і неспроможністю їх зрозуміти усю складність церковно-релігійного фактора у переломний момент національно-визвольної боротьби. Хоча, релігієзнавцям, на загал, не варто й закидати ігнорування історичних уроків зі складних питань становлення Української Церкви. Ці уроки вони роблять, аналізуючи інші часи, події, віхи церковної історії. Про це, зокрема, свідчать статті у згаданих вище виданнях, наприклад – Олександра Сагана, де аналізується проблемне поле конституювання Української Помісної Православної Церкви [38], Ольги Іщук, де вивчається роль політичної та духовної еліти у відродженні українського автокефального руху [39], Андрія Сініцького, який з'ясовує роль релігійного фактору у формуванні національної ідентичності українства [40] та ін. Та і структура релігієзнавства як полідисциплінарної системи включає в себе не тільки історію релігії, а й філософію, психологію, соціологію, феноменологію релігії. А тому на кожній із цих ділянок потрібні напрацювання.

Хоча нині в громадсько-політичній і науковій літературі незмірно більше публікацій про релігію і Церкву, релігійні основи духовності, проте зв'язок між національним державним будівництвом і розбудовою Помісної Церкви в Україні вивчається та популяризується недостатньо. І ми знову постали на порозі «зневаженої справи», як її сто років тому називав Олександр Лотоцький. Генеруючі ідеї потужних монографій Сергія Здіорука [41], Віктора Єленського [42; 43], Олександра Сагана [44;45], які переконують у суспільній потребі та національній значущості досліджень історії Церкви, як одного з ключів розуміння збереження України та забезпечення її цивілізаційного поступу, ще не знайшли належного поширення не тільки у суспільстві, а й серед колег. Скажімо, у структурі монографії С. Здіорука відведено чільне місце етноконфесійним чинникам в процесі самоідентифікації нації, взаємодії світської і релігійної систем громадянських відносин, значенню релігії у політичній боротьбі та визвольних змаганнях України, конфліктогенному потенціалу суспільно-релігійних відносин,

ролі державно-церковних взаємин у консолідації української нації та ін.

Очевидно, що до роботи на зазначеному полідисциплінарному напрямку мають долучатися передусім фахівці з вітчизняної історії, забезпечуючи релігієзнавчі дослідження надійними фактографічними підвалинами та історичними узагальненнями.

З'явилися і видання, присвячені безпосередньо Українській революції. На сторінках збірника «Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років» (відповідальними редакторами якого у різний час були Руслан Пиріг, Владислав Верстюк), знаходять висвітлення яскраві епізоди церковно-релігійного життя України періоду революції. Зокрема, Р. Пиріг показує особисте ставлення П. Скоропадського до релігії та ідеї української Церкви, характеризує зв'язок гетьмана з монархічним рухом [46, с.185-186, 192-193]. Олена Бойко обґрунтовує положення про важливу роль у житті киян, яку відігравала Церква під час революційних подій за умов різних політичних режимів [47, с.251-253; 48, с.145, 156-159]. Але у випусках цього спеціального видання, на жаль, не знаходимо окремих публікацій, предметом дослідження в яких були б питання церковно-суспільних відносин в Україні у роки революції.

Разом із тим, вже перші паростки демократичного розвитку України та поточні проблеми становлення її державності, відкриваючи нові можливості та несучи нові виклики, актуалізували іншу, широкую – «позацерковну» – тематику досліджень. Вона віддаляла від питань Української революції 1917–1921 рр., не дозволяючи ґрунтовно й потужно підійти до вивчення проблематики по вісі церква-суспільство-держава-особистість. Виникав ефект більшої привабливості інших тем. Давалася ознака слабка вивченість історії Церкви в Україні – проблема, залишена у спадок радянською історіографією. Пострадянського історика насторожувала і відлякувала специфіка дослідницьких технологій та інструментарію, потрібних для розробки цієї незвичної дослідницької площини, методологічна неготовність працювати у зазначеному напрямі.

І все ж, проблеми, породжені життям, невідворотно спонукали звертатися до вивчення історичного досвіду, черпати у ньому приклади, шукати аналоги розвитку подій, способів розв'язання суперечностей, забезпечення від помилок.

Конфесійна ситуація в Україні першої половини 90-х рр. ХХ ст. проявилася поглибленням розколу православної Церкви, що стався наприкінці 80-х рр. ХХ ст. Вона посилювала громадсько-

політичну напругу, виливалася в чергову кризу ідентичностей. Це і стимулювало увагу науковців до змісту та форм церковно-православного руху, що мав історичні прецеденти, зокрема, руху духовенства російської та української орієнтації після лютого 1917 р. [49]. До питань української революції звернулися опосередковано, як до джерела збагачення і прирощення знань та практичного досвіду. Історична доба революції поставала одним із етапів широкого суспільного і, зокрема, – національного, руху, не претендуючи на ексклюзивну увагу. Надія Шип простежила динаміку та пояснила ускладнення релігійної боротьби після лютого 1917 р., показала зв'язок між соціалістичним спрямуванням визвольного руху і ослабленням уваги революції до релігійно-національних змагань. Посилаючись на Наталю Полонську-Василенко [50, с.56], авторка стверджувала, що «ігнорування церковного руху було однією з помилок молодого української церкви».

Переконливість аргументації забезпечувало не тільки залучення нових оригінальних джерел, а й використання здобутків історіографії української діаспори. Відкритість України світові та репринтні відтворення зарубіжних видань на той час вже давали змогу українському читачеві по-новому побачити гостру й суперечливу ситуацію щодо розбудови Помісної Церкви в Україні.

Громадсько-релігійна думка, як продукт суспільної свідомості, формованої традицією, політичною ситуацією, економічними складовими, засобами інформації, непослідовно, але й невідворотно, поверталася до вузлового питання – коли постане в Україні своя Помісна Церква і які кроки має зробити українська еліта, щоб забезпечити її утвердження у формах суспільної злагоди та порозуміння.

Не випадково, що напередодні 80-річчя Української революції (1997 р.) дослідницькі пошуки у цьому напрямку активізувалися. Саме тоді і з'явилися вже згадані наукові праці В. Ульяновського і Б. Андрусишина, що самою назвою вказували на ключову взаємозалежність між визволеною нацією, самостійною державою, яка відродилася 1917 р. в Україні, і церковною проблемою: «Церква в Українській Державі». Вони підсумували ґрунтовну працю знаних в Україні науковців, які у відносно короткий термін змогли дати широкому загалу доволі цілісну картину суперечливих подій, показати характер основних проблем, що виникли перед церковними, державними, політичними інституціями при вирішенні питання ролі і місця Церкви в оновленій українській державі, народженій революцією 1917 року.

До вже наведеної характеристики цієї праці додамо наступне. Спираючись на багату фактографічну базу, переважно архівні джерела – матеріали церковних установ та державних інституцій доби Української Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР, було встановлено чимало фактів, які конкретизували позиції сил у революції, пояснювали механізми взаємодії прихильників та противників церковних реформ, вказували на камені спотикання і приклади вирішення питань. Показувався визвольний характер і демократичне спрямування українського церковного руху, його ідеали у сферах церковної організації, відродженні національних традицій. Автори докладно характеризували взаємини між українськими національними урядами і церковними структурами. Переважно ці відносини характеризувалися на найвищому рівні. У полі зору перебувало конструювання вищих органів державної влади, що реалізовували політику у релігійній сфері – Департаменту духовних справ при Секретарстві внутрішніх справ за часів Центральної Ради, Міністерств ісповідань за часів Української Держави та Директорії УНР. Висвітлювалося і ключове питання вищого управління православної Церкви в Україні, її державного і міжцерковного статусу. Йшлося про складну розстановку сил у церковному середовищі, аналізувалися позиції прихильників і противників утвердження в Україні Помісної Церкви. Аналізувалися й зусилля, яких докладала Директорія заради визнання автокефалії Української Церкви з боку Вселенського патріархату. Автори були свідомі того, що структура їхніх книг відображає більшою мірою зміст релігійно-державного життя, чим стимулювали послідовників розкривати ширшу суспільну панораму процесів. З-під уваги авторів не вислизала й периферія, хоча, зрозуміло, що на цьому напрямку залишилося найбільш недосяжного для висвітлення. Так само, було накреслено чимало біографічних ліній, перспективних для наступних дослідників.

З огляду на новаторський характер робіт, можливість неоднозначних інтерпретацій фактів, автори іноді уникали категоричних тверджень і висновків, пропонуючи зробити це самим читачам.

Тоді було підкріплено широким фактографічним матеріалом висновки про позицію Української Центральної Ради у церковному питанні, показано її еволюцію. Стали сприйматися як факт і узагальнення В. Ульяновського про характер політики Гетьманату щодо Церкви.

Автори виходили на високі узагальнення. Вже з перших рядків свого дослідження Б. Андруси-

шин слушно наголошує важливу роль державно-політичного фактору, зокрема – стабільності, як запоруку чіткого політичного курсу країни, в тому числі й у політиці щодо Церкви: «Оскільки підконтрольні території для Уряду УНР весь час змінювалися, то проведення внутрішньої політики, в тому числі й церковної, залежало від загально-го військово-політичного становища на фронтах» [17, с.4].

Отже, ця праця стала вагомим історіографічним здобутком і визначальним фактором для багатьох наступних досліджень.

Якщо оцінювати доробок українських науковців щодо періоду української революції, то у ньому можна визначити праці різного хронологічного масштабу. Серед них були ті, що включали зазначений період у контекст більш широких подій – загальної історії Церкви в Україні, історії конфесій чи християнської Церкви у ХХ столітті. Інші зосереджували предмет свого дослідження виключно на періоді революції, розглядаючи його здебільшого у рамках 1917–1920 або 1917–1921 рр. Ще одна частина праць пропонувала більш детальний аналіз подій, зосереджуючись тільки на добі Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського чи Директорії. І, нарешті, ще одна умовна група висвітлювала події історії православної Церкви України 1921-го року, або ж говорила про ці події у контексті історії 20-х рр. ХХ ст. Таке хронологічно-тематичне різноголосся визначалося кількома факторами.

По-перше, – предметом дослідження, який дослідник визначає особисто, зважаючи на специфіку тематики і сюжетів, які він прагне проаналізувати і які, на його погляд, формують уявну цілісність. Тому роль цього суб'єктивного фактора є пріоритетною, як і незліченними та незбагненними є підстави для індивідуального, авторського бачення проблем, взятих до уваги науковцем.

По-друге, неусталеністю хронологічних рамок Української революції і недостатньою розробленістю цього питання методологічно. Якщо частина дослідників співвідносить їх з березнем 1917 – квітнем 1918 рр., інші – з періодом – березень 1917 – грудень 1921 рр. Чимало науковців тримаються рамок – березень 1917 – грудень 1920 рр., з огляду на фактичне припинення існування Української Народної Республіки.

По-третє, традицією розгляду пореволюційних історичних процесів починаючи з 1921-го року у дослідженнях присвячених 20-им або 20-им – 30-им рр. ХХ ст.

Проте, специфіка церковно-релігійних процесів, обґрунтовує потребу розглядати їх, принайм-

ні, у рамках 1917–1921 рр., тобто, – від початку революції у березні 1917 р. і до проголошення на Всеукраїнському Православному церковному Соборі у жовтні 1921 р. автокефалії Української Церкви. Або, що було б ще більш логічним, – до 1922 р. включно, коли радянська влада почала торпедувати розгортання українського автокефального руху державним проектом оновлення, заборону проведення скликаного у серпні 1922 р. Церковного Собору та іншим комплексом заходів. Під цим комплексом маємо на увазі акції радянської влади державно-політичного характеру, які справили гальмівний вплив на революційно-демократичні процеси (кампанія вилучення церковних цінностей, розгортання репресій проти духовенства, впровадження політики церковного розколу) і абсорбували революційні фактори в програму радянської державної політики (політика українізації, існування виборної системи рад, визнання державного суверенітету УСРР, яка входила до складу СРСР тощо).

Зрозуміло, що чисельне представництво праць трьох зазначених хронологічних характеристик неоднакове.

Переходячи до огляду праць першого хронологічного ешелону, зазначимо, що узагальнюючих праць більш широкого хронологічного плану за роки незалежності створено немало. Це і багатомні видання із серії «Історія релігій в Україні», і енциклопедично-довідкові праці, і колективні та індивідуальні монографії, що мали різний науковий рівень, обсяг, виходячи у світ більш чи менш регулярно за усі роки державної незалежності. Перша хвиля цих узагальнюючих праць піднялася у першій половині 90-х рр. ХХ ст. При мінімальній інформативності, вони мали новаторський характер і виконували просвітницьку місію.

З кінця 90-х рр. ХХ ст. тема взаємодії церковного і національно-державного під час революції 1917–1921 рр. вийшла на сторінки навчальних посібників і підручників для студентів та учнів світських і духовних навчальних закладів. Останні з добою державної незалежності стали відкриватися по всій Україні [51-55].

Органічність єдності національного та релігійного уособлювали неодноразові перевидання, з доповненнями і оновленнями, кращих посібників. У 2013 р. вийшло п'яте видання посібника, автором якого є архієпископ Ігор Ісіченко. Один із його підрозділів – «Православна церква під час визвольних змагань (1917–1921)», концентрував змістові блоки таким чином: Церковні проблеми Центральної Ради; Всеукраїнська Православна Церковна Рада; Всеукраїнський

Церковний Собор 1918 р.; Міністерство ісповідань Директорії; Українізація церковного життя (1919–1921 рр.) [56, с.9]. Книга комплексно і цілісно подавала матеріал, висвітлювала його з граничною об'єктивністю. Автор прагнув виявити універсальні тенденції розвитку Церкви в Україні як частини єдиної соборної Церкви. Водночас він намагався визначити риси української релігійної ідентичності, вбачаючи у ній запоруку неперервності національної церковної традиції. Події релігійного життя висвітлювалися у широкому суспільно-культурному контексті з підкресленням визначальної ролі внутрішньоцерковних чинників. Ці сутнісні риси посібника підкреслювало видавництво, репрезентуючи його користувачам. Виразний аналітичний характер видання визначає його високий науковий рівень, гідний поцінування, наслідування і практичних висновків.

Важливо зазначити, що трагічність долі Церкви в Україні у ХХ ст., і зокрема – православної Церкви в СРСР, зумовила спрямування історичних досліджень на вивчення джерел, характеру, змісту, масштабів цієї трагедії, що й вилилося у цілий напрямок вивчення державно-церковних відносин, передусім – державно-церковних відносин радянської доби. Піонером у цьому напрямку став професор Полтавського державного педагогічного університету, а згодом його ректор, Володимир Пащенко. Його перу належить серія монографій [57-61], кожна з яких доповнювала попередню, а остання була підготована у співавторстві з А. Киридон [62]. Головна увага у монографіях була спрямована на трагедію православної Церкви в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. Проте видання зверталися й до витоків цієї трагедії, пов'язаних з епізодами встановлення більшовицької влади і джерелами автокефального руху в Україні. Це чіткіше проглядалося в останній монографії, хронологічні рамки якої були визначені 1917–1930-ми роками, і в якій аналізувалися не тільки загальні риси церковного життя й антицерковної політики більшовиків у часи Української революції, а також відповідні аспекти історіографії питання.

На зазначеному дослідницькому напрямку працював і Василь Силантьєв, який 1998 р. випустив монографію «Більшовики і православна церква на Україні у 20-і роки» [63], а 2005 р. захистив докторську дисертацію у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна на тему «Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.)» [64]. Автор охопив аналізом широкий комплекс питань еволюції взаємовідносин державних і церковних владних структур

від початку Української революції до 1930 р. В. Силантьєв переконував, що ставлення світської влади до Церкви визначалося «не стільки турботою про неї, скільки політичними мотивами» [64, с.5]. Розкриваючи причини розколу РПЦ, автор стверджував зумовленість цих причин економічними суперечностями між прошарками духовенства та принизливим становищем Церкви, котра мусила обслуговувати інтереси самодержавної влади. Аналізуючи зародження автокефального руху, дослідник вбачав у ньому «рельєфно визначені риси громадсько-політичного руху» [64, с.26]. Визначення змісту державно-церковних взаємин за часів Гетьманату і Директорії не містили принципової новизни порівняно з працями В. Ульяновського та Б. Андрусишина, лише підкреслюючи факти застосування Директорією силових методів впливу на духовенство і те, що політика міністерства ісповідань Директорії «не відповідала звичайним уявленням про характер державно-церковних відносин в демократичному суспільстві» [64, с.26-27]. Автор аналізував економічне становище православної церкви, ставлення політичних партій та органів державної влади до церковно-монастирської власності, економічних основ діяльності Церкви. Окремий підрозділ роботи висвітлював діяльність православно-духовенства в 1917–1920 рр., основні і форми напрями цієї діяльності під час протиборства політичних сил і зміни українських урядів, що впливало на характер державно-церковних взаємин. Простежувалося витіснення духовенства зі сфери народної освіти. Йшлося про специфіку політичних обмежень духовенства з боку різних політичних режимів, вбачаючи у цьому суттєву різницю.

Таким чином, дослідження державно-церковних відносин в Україні доби Української революції починалося у тісній залежності з вивченням формування радянської політичної системи і нерідко здійснювалося у рамках вивчення процесів 1917–1930-х рр.

Чимало сюжетів історії Української Церкви часів національної революції знайшло відображення у публікаціях загальноісторичного характеру, присвячених окремим сферам державної політики – дипломатії, етнополітики, економічної політики, історії культури, суспільної свідомості, політичної боротьби населення за свої права тощо. Скажімо, вже у першій половині 90-х рр. ХХ ст. звернув увагу на долю церковних пам'яток під час революції Олексій Нестуля. Він присвятив цьому питанню низку ґрунтовних публікацій, що розкривають взаємозв'язок державно-полі-

тичного і національно-культурного будівництва, складовою часткою якого була розбудова системи охорони церковних пам'яток і пам'яток релігійної культури українського населення [65-68]. Цей взаємозв'язок – не що інакше як джерело церковно-політичних змагань української православної спільноти за свою інституційну цілісність і незалежність, ствердження своєї ідентичності. Оскільки втрата національно-культурної спадщини України відбувалася у протистоянні, а нерідко і у взаємодії, Києва з московським центром, ця проблематика, що генерує ідейний контекст зв'язків з Росією, знову набуває актуальності, оскільки передбачає високий рівень національно-релігійної самоідентифікації українського народу.

Рефлексію цих ідей самоствердження української нації вбачаємо в публікації Олексія Лупандіна на сторінках збірника, присвяченого вивченню історії Української революції 1917–1921 років [69]. Хоча, в умовах сучасного російсько-українського збройного конфлікту на Сході України варто очікувати нового більш високого припливу уваги до проблеми церковних пам'яток України в Росії та питань їх збереження і повернення.

Дослідження з історії української дипломатії 1917–1921 рр. Дмитра Веденєєва та Дмитра Будкова [70], Тетяни Осташко та Вікторії Соловйової [71; 72] показують, що до сьогодні мало розробленим залишається сегмент «церковної дипломатії». Спираючись на спогади Олександра Лотоцького, який організував дипломатичне представництво УНР в Туреччині і вів переговори з Вселенським патріархатом на предмет визнання автокефалії Української Церкви, а також на публікації Богдана та Володимира Сергійчуків [73] бачаться перспективи у цьому науково-дослідницькому напрямі. При вирішенні питання церковного визнання Української Церкви у світі доречними були б і подальші компаративні дослідження. Тим паче, що напрацювання на цьому напрямку вже є. Любов Галуха проаналізувала особливості автокефалії та інституалізації православної Церкви у Польщі у синхронну Українській революції добу – протягом 1918–1939 рр. [74].

Вкрай актуально сьогодні звучить тематика військового душпастирства в умовах збройної боротьби на захист Вітчизни, яка постала в Українській революції. Приклад у дослідженні цієї теми показували В. Ульяновський та Б. Андрусишин [75]. Напрацювання Дмитра Забзалюка, який у 2007 р. захистив дисертацію з військової історії на тему «Душпастирська служба українських військових формацій першої половини

XX ст.» [76] показують можливість поглиблення історичних сюжетів цієї проблематики.

Більшою чи меншою мірою сюжети, що відзеркалюють ставлення селянства під час революції до Бога, Церкви, духовенства, питань віри тощо знаходили свою фіксацію на сторінках монографічних праць і статей. Помітним явищем у цьому дослідницькому полі стали наукові розробки Ольги Атоян [78; 79], Віталія Лозового [79], Олександра Михайлюка [80; 81]. Їх автори акумулювали і обґрунтували немало нових фактів і положень, особливо – здобутих на міждисциплінарному рівні – філософії, права, психології та історії. Зокрема, в дисертаційному дослідженні О. Михайлюка конкретизовано роль релігії у селянській культурі, її регуляторну соціальну функцію, амбівалентність ставлення селян до Церкви, показано особливості селянської психології та світосприйняття, що були вкорінені у глибоку традицію. Автор акцентував увагу на світоглядних та соціально-психологічних змінах в селянському середовищі в умовах революції. У органічній єдності зі змінами у світосприйнятті та правовій свідомості селян розглянуто зміни у ставленні селян до влади, до релігії й Церкви, до національної проблеми. Йдеться про суперечливість політичної поведінки селян, яку автор визначає як результат поєднання традиціоналізму і привнесеного ззовні революціонізму. Стверджується, що саме вплив селянства багато в чому визначив розвиток політичної ситуації у період революції. Отож, здобутки історії українського селянства додають частку знань для реконструкції загального образу революціонізованого суспільства, невід'ємною часткою якого була релігійно-церковна система.

Проте окремого дослідження на тему селянської релігійності, віри, релігійних уявлень та ідеалів цієї доби (консервативних чи трансформованих революцією) поки що не створено. До того ж, різні верстви селянства, етнічні групи, селянські рухи так само можуть бути проаналізовані більш докладно. Скажімо, вивчення ролі і місця релігійного фактору у селянському повстанському русі, яке здійснювалося у 2017 р. на рівні дипломної роботи в Запорізькому національному університеті, ще чекає на своє продовження.

Увага дослідників до масових релігійних рухів, як предмету історичних досліджень [82] показує на один із можливих напрямів вивчення релігійної психології українського суспільства доби революції.

Як не дивно, автори публікацій на тему політичної боротьби під час Української революції

залишають досить мало місця на сторінках своїх праць питанням церковної політики, або взагалі обходять стороною це питання. Між тим, роль релігійного фактору у політичному житті України важко переоцінити. Про це свідчать результати дисертаційного дослідження Марії Горячої. Він може виступати дієвим каталізатором, або ж, навпаки, вагомою перешкодою для розвитку процесів національного відродження і державотворення. Ігнорування релігійного чинника веде до згубних наслідків, серед яких – політизація релігії, міжконфесійні конфлікти, кризи релігійно-політичних відносин, що загрожують стабільності суспільства тощо [83].

Парадоксально, що при визначенні причин невдач Української революції 1917–1921 рр. іноді взагалі не йдеться про легковаження тодішнім українським політикумом церковного питання та факт його маргінальності у національно-державному будівництві. У цьому відношенні показовою стала стаття Івана Гошуляка в «Українському історичному журналі» [84]. Не менш промовистим є мовчання з цього приводу і одного з найвідоміших фахівців з історії Української революції Валерія Солдатенка [85–87]. І хоча за останні десятиліття оцінки істориків і політологів стали більш уважними до церковно-релігійного фактору у політиці, системного значення, здається, вони ще не набули. Очевидно, що за сучасною українською історіографією ще тягнеться шлейф радянської традиції представлення суспільно-політичних явищ без їхнього церковного контенту.

Публікації другого хронологічного масштабу – з історії православної Церкви, предмет дослідження яких зосереджувався у рамках усієї національної революції, виявилися нечисленими і мали, здебільшого, невеликі форми. Їхнє поширення у науковому просторі відзначаємо, переважно, на рубежі двохтисячних років, про що свідчать праці М. Горячої [88]. Найбільш ґрунтовні з цієї групи праць були представлені кандидатськими дисертаціями Андрія Стародуба [89] і Тетяни Євсєєвої [90], яка згодом на основі цього дослідження підготувала оригінальну монографію [91]. Кожен зі згаданих авторів поглибив напрацювання попередників у окремому з напрямків.

А. Стародуб зробив суттєвий внесок у вивчення юрисдикційної політики РПЦ, сфери церковно-правових відносин.

В окремій публікації А. Стародуба реконструювався характер несприйняття української державності 1917–1921 рр. з боку центральної влади РПЦ [92].

Т. Євсєєва приділяла більшу увагу суспільно-церковному конфлікту у сфері національних ідентичностей. Авторка розглянула зіткнення принципово різних типів ідентичностей – української і православної та російської і православної. Як доводить Т. Євсєєва, це був перманентний культурний конфлікт. Після лютого 1917 р. він переріс у кризу національної ідентичності. Ця криза мала руйнівні далекосяжні наслідки в результаті боротьби українців за відновлення державності та створення Помісної Церкви.

Т. Євсєєва переконливо показує, чому РПЦ так болісно сприйняла намагання автокефалії Української Церкви. Цей аналіз здійснено крізь призму міждержавних стосунків України і Росії у 1917–1921 рр. у єдиному православному просторі за умов кардинальної зміни політичних режимів та правових засад. Адже втрата українських єпархій зруйнувала б плани «тисячолітнього панування Третього Риму», загрожувала «глобальною кризою національної ідентичності власне «великоросів»» [91, с.155]. На жаль, той самий факт констатуємо через сто років після аналізованих авторкою подій – все є справедливим і актуальним і для 2018 року. Здається, що історія нічому не вчить...

У 2006 р. була успішно захищена кандидатська дисертація Олени Ткачук, що мала назву «Український церковно-православний рух 1917–1921 рр.» [93]. Ідейним осердям дисертаційного дослідження стало поглиблення характеристик цього руху, з'ясування його мети і завдань, визначення етапів, географії поширення. Дисертантка поглиблювала наявні характеристики масштабу, динаміки та соціальної палітри церковного руху. Вводячи до наукового обігу нові джерела, вона зосереджувала увагу як на внутрішньоцерковному, так і на загальнополітичному контексті подій. При цьому О. Ткачук утримувала у полі зору еволюцію поглядів керівників та ідеологів українського церковно-визвольного руху Василя Липківського, Михайла Мороза, Нестора Шарайського щодо шляхів здобуття автокефалії, втілення ідеї соборноправності та впровадження українських національних елементів у життя православної Церкви.

Не вносячи глибоких концептуальних змін у дослідження теми, після дисертаційних робіт А. Стародуба та Т. Євсєєвої, її розробку збагачували деталями, новими фактами, сюжетами, які, все ж, були виявом прирощення наукового знання. Скажімо, О. Ткачук підкреслювала: «виявлено особливості організації та функціонування українських православних парафій, які діяли в

Україні у 1919–1921 рр. і входили до складу Всеукраїнської спілки православних парафій, підраховано їх кількісний склад та з'ясовано роль інструкторів та уповноважених Всеукраїнської православної церковної ради в організації означених церковних громад» [93, с.18]. Очевидно, що тема розширення характеристик церковного руху і далі продовжує залишатися відкритою для досліджень. Адже чимало елементів національно-церковного руху: соціальних, ідейних, політичних тощо залишилися далекими від повного висвітлення. Зокрема, якою була роль у цьому русі різних соціальних верств: селянства, робітників, інтелігенції, військових? Якщо селянство та інтелігенція у більшій чи меншій мірі вже потрапляли в об'єкти досліджень, автори яких ставили подібні питання, то інші суспільні категорії були обійдені такою увагою: робітники, ремісники, торговці, підприємці, землевласники. Цікавим міг би виявитися і аналіз за віковою та гендерною ознакою. Скажімо, якою була роль молоді чи, навпаки, – людей старшого віку, жіноцтва у згаданому русі.

Ще один важливий напрям досліджень доби Української революції репрезентувала дисертація, а згодом і монографія Олени Потапової – «Православне духовенство в суспільному житті України у 1917–1920 рр.» [94; 95]. У роботі висвітлено ієрархічно-демографічний склад духовенства на момент революції, охарактеризовано рівень та джерела матеріального забезпечення кліру та чернецтва, що зумовлювали його громадську активність. О. Потапова з'ясувала фактори формування видатної ролі духовенства у розвитку української національної самосвідомості, розкрила основні напрямки просвітницької діяльності священнослужителів. У роботі охарактеризовано освітню діяльність духовенства у руслі українізації та освітньої політики Центральної Ради. Водночас, дослідниця визначила типи конфліктів між духовенством і мирянами у революційний час та проаналізувала їх причини. Суттєвим внеском у розробку теми стала детальна реконструкція сфери та особливостей діяльності православних братств і піклувань за революційної доби.

Інституційні риси автокефальних змагань в Україні 1917–1921 рр. виокремлював Андрій Кукурудза [96]. Результати його досліджень були продовженням напрацювань автора, який успішно завершив дисертаційне дослідження «Демократичні тенденції в українському православному житті 20-х рр. XX ст.» [97].

Запорізький дослідник Олег Богуславський у 2003 р. репрезентував оригінальне монографічне

дослідження на тему «Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр.», у якому визначалося місце урядового інформування, а також релігійно-духовних видань та інформації на відповідну тему на сторінках друкованих органів доби Української революції [98]. Окремі підрозділи роботи розкривали зміст інформаційної діяльності Міністерства ісповідань Української Держави, діяльності Української дипломатичної місії в Туреччині часів УНР, яка вела переговори з Вселенською патріархією, сприяючи визнанню помісного статусу Української Церкви. [98, с.81-84, 161-164].

Появі нових ідей і напрацювань сприяло становлення українських православних Церков, зокрема – Української Православної Церкви Київського Патріархату, і зростання рівня церковно-історичних досліджень завдяки системі вищої духовної освіти в незалежній Україні. Відомий церковний діяч, нині вже митрополит, Димитрій (Рудюк) у тематичному збірнику Інституту історії України НАН України, присвяченому подіям визвольної боротьби українського народу 1917–1920 рр. визначав загальну логіку суспільно-церковних процесів у православній Україні за умов національного відродження [99]. Автор констатував: «Створення українського уряду, проголошення автономії України, а згодом і повної незалежності, мали свій вплив і на церковне життя» [99, с.230]. І хоча далеко не всі тези цього повідомлення звучали беззаперечно, а його фактографічний ряд був незначним, вони віддзеркалювали близькість сприйняття аналізованих процесів церковними і світськими науковцями України, їх розуміння минулого і бачення перспектив майбутнього. У центрі наукового осмислення була пріоритетність розбудови в Україні Помісної православної Церкви.

Розширюючи ретроспективу підходу до питань церковних трансформацій на сторінках богословських видань, Павло Сацький звернув увагу на основні чинники кризи релігійної свідомості українського суспільства у період революції 1917–1921 рр. [100]. Він констатував створення поживного ґрунту для руйнації релігійної свідомості українського суспільства «споживацьким» ставленням до суспільних інституцій і соціальної організації, кризою старих авторитетів. Водночас, автор прийшов до висновку про потребу подальшого дослідження досвіду трансформації суспільної свідомості й моралі в періоди революційних соціальних перетворень, які охоплюють як суспільство в цілому, так і окремі його прошарки.

Третій хронологічно орієнтований блок досліджень теми «Церква в Українській революції

1917–1921 рр.» стосувався окремих етапів української революції і характеристики явищ та подій церковного життя у локальному хронологічному вимірі. Він також нерівнозначний щодо чисельного представництва праць, у яких висвітлюються події 1917, 1918 і 1919–1920/21 рр. Проте ця нерівнозначність не є такою виразною, як в історіографії більшості проблем Української революції. Якщо у загальній історіографії історії революції переважають праці, в яких характеризуються процеси між лютим 1917 і квітнем 1918 рр., а меншу частку становлять характеристики подій 1919–1920/21 рр., то у історіографії історії Церкви цієї доби такого виразного дисбалансу не спостерігається. І це спричинено своєрідністю предмета дослідження, для якого яскравими віхами став Собор Української православної Церкви 1918 року та проголошення автокефалії Української Церкви Директорією у 1919 р. Тому згадані події концентрували навколо себе наукову думку.

Частина праць цього блоку становили собою попередні напрацювання авторів, які вивчали більш широкі у хронологічному відношенні питання, або багатоаспектні явища, котрі виходили за площину суто державно-церковних відносин. На цьому напрямку йшли напрацювання, що відкривали нові перспективи у вивченні проблематики. Результати таких досліджень апробувалися на наукових конференціях. Причому серед дослідників, які пропонували читацькому загалу свої розвідки були далеко не початківці: В. Ульяновський [101], архіандрит Андрій (Партикевич) [102]. Одна зі статей Сергія Жилюка була безпосередньо присвячена осмисленню діалектики релігійного реформаторства і церковного традиціоналізму на матеріалах революційних подій 1917–1918 рр. [103]. Цей напрямок С. Жилюк ґрунтовно розробляв з 90-х рр. ХХ ст. [104], обґрунтовуючи ідею реформування православної Церкви в Україні. Автор розкривав актуальні для сучасного православ'я історичні, правові та еклезиологічні основи національно-церковної автокефалії, проблеми канонічності, мови богослужіння, Вселенського визнання. Згодом ці напрацювання він узагальнив у низці нових статей та навчальних посібників [105].

Особливість більш вузької проблематики обумовлює періодичне винесення вже порушених дослідниками проблем на публічне обговорення з метою їх подальшої перспективної розробки. Тож тема ставлення українських урядів до Церкви продовжує дискутуватись серед наукового загалу [Див., напр.: 106].

Специфіка предмету дослідження, певна автономність церковної системи мала наслідком те, що предметом дослідження обиралися також вагомі події церковного життя, такі як Всеукраїнський православний церковний Собор чи церковні з'їзди по єпархіях або окремі церковно-адміністративно-церковні системи – єпархії, благочиння, навіть – парафії. Два церковно-політичні контексти соборів 1918 р. – Всеукраїнського і Всеросійського – стали предметом історичного аналізу В. Ульяновського. Автор робить висновок, що «особливістю Київського Собору є гостре протистояння української та «загальноросійської» течій» [107, с.169]. Це спостереження обґрунтовує історичну зумовленість сучасних процесів, спрямованих на утвердження в Україні Помісної Церкви. Водночас, В. Ульяновський намічає перспективу досліджень цієї вкрай важливої теми. Він говорить про «вертикальну схему»: «від самих соборних діянь і загального суспільно-політичного контексту – через багатоаспектні реакції щодо Собору на місцях (в межах підвладних Собору територій), в світському (українські уряди) та церковному (Москва) центрах – до результативності соборних постанов (їх конкретних проявах) на усіх рівнях (в усіх єпархіях і приходах) у післясоборний [107, с.169] період та відношення до Собору 1918 р. наступних Соборів і пізніших рефлексивних оцінок його діянь колишніми учасниками та сучасниками Собору 1918 р.» [107, с.170]. І хоча дослідник розуміє, що на рівні сучасних знань неможливо виконати всю окреслену програму через потребу «тотального опрацювання джерел усіх (аж до церковно-парафіяльного) рівнів», все ж він висловлює думку про можливість проведення такої роботи у майбутньому.

Пізніше детальне джерелознавче дослідження Всеукраїнського православного церковного Собору 1918 р. запропонував А. Стародуб [108]. Реконструюючи образ архіву цього Собору, автор оглянув його документи, що збереглися в українських, російських та польських архівосховищах. Він систематизував інформацію щодо специфіки ведення діловодства соборною канцелярією, окреслив склад учасників Собору, уточнив дані щодо перебігу окремих його пленарних засідань. Джерелознавець узагальнив оцінки діяльності цього Собору, які містяться в спогадах його учасників та вплив цих оцінок на «образ» даного зібрання в українській та зарубіжній історіографії. Видання вміщувало Статут Собору, повний реєстр його рішень та ключовий документ, прийнятий на ньому – «Положення про Тимчасове Вище управління православної церкви в Україні». Без сум-

ніву, ця публікація і надалі буде корисною для подальшого аналізу усім, хто вивчає визначальні суспільно-церковні зміни та прагне соборного вирішення ключових питань церковного устрою.

Продуктивним дослідницьким проектом виявилася монографія Анатолія Опрі про діяльність єпархіальних з'їздів православного духовенства та мирян України у 1917 р., їхню роль у церковно-політичній історії зазначеної доби [109]. Автор звернувся до аналізу зібрань, що пройшли у різних регіонах України, надаючи тим самим іншим дослідникам цінну інформацію про характер сприйняття духовенством і віруючими дискусійних питань статусу православної Церкви у державі, демократизації церковного устрою, реформ вищого церковного управління, мови богослужіння тощо. Праця спирається на широку і надійну джерельну базу.

Поява цієї публікації засвідчує, що в останнє десятиліття знову посилилась увага дослідників до питань історії Української Церкви 1917 року. Виявом цієї уваги є також стаття священника Ярослава Черенюка у «Волинському Благовіснику» за 2014 р. [110]. Її автор простежує взаємозв'язок подій у державно-політичній і церковній площинах, показує цю залежність у процесі розгортання революційного руху. Автор підтримує думку, висловлену в історіографії, що український церковний рух був за розмахом і складом учасників народним, а за пропонованими формами побудови церковного життя – демократичним [110, с.116]. Автор обстоює тезу, що через ігнорування російською державною та церковною елітою українських національних претензій, що були природним виявом національно-релігійної самоідентифікації, було довершено формування ідеології українсько-автокефального руху [110, с.121-122].

Разом із тим, дослідники і надалі продовжували звертатись до питання визнання помісного статусу Української Церкви, як наприклад, протієрей Віталій Лотоцький, ректор Рівненської Духовної семінарії [111]. Назва його статті показує причину чергового звернення до відомого історичного прецеденту.

Таким чином, дослідницька увага істориків-релігієзнавців, які вивчали окремі аспекти проблематики церковного розвитку часів Української революції, зосереджується, головним чином, на актуальних проблемах, що вимагали поглибленого вивчення або переосмислення у світлі нових сучасних викликів.

Нарешті, коротко звернемось до специфіки умовної групи праць, хронологія яких стосується 1921 року.

Названа група доволі представницька і чи не найбільш потужна посеред названих вище. Це пояснюється обставиною появи в Україні самостійної православної Церкви, інтенсивне оформлення якої відбувалося саме потягом 1921 року, завершилося на Всеукраїнському церковному Соборі у жовтні того ж року і мало вияви у численних інституційних формах і площинах суспільної ініціативи на різних рівнях церковного служіння і у різних регіонах України. Тому це, без перебільшення, революційне явище й породило окрему бібліографію.

Історіографія цього явища висвітлювалася нами свого часу на сторінках «Українського історичного журналу» (2006, № 2) [112], також до нього зверталися Ірина Преловська [113] та Алла Киридон [114; 115].

Безумовно, з часу появи цих публікацій з'явилися нові праці. Проте, вважаємо, що їх аналіз варто було б залишити для окремого розгляду.

Таким чином, кожен із трьох зазначених контекстних вимірів проблематики: 1) ширший 2) тотожний; 3) вузький стосовно хронологічних рамок революції, мав суспільні стимули для своєї розробки, відповідав на запити часу та віддзеркалював логіку історіографічного процесу.

Повертаючись до питання пояснення цієї логіки, поглянемо на пов'язаність розробки теми з опрацюванням нових масивів історичних джерел, включенням їх до наукового обігу, актуалізації питань джерельної бази досліджень.

Оглянувши хронологічно-тематичне різноманіття праць на історично-релігійну проблематику, далі звернемо увагу на два доволі значущих напрямки досліджень – біографічний і регіонально-краєзнавчий.

Того ж самого – 1997-го року, коли вийшли праці В. Ульяновського та Б. Андрусишина, – побачила світ ще одна знакова книга – монографія Арсена Зінченка [116]. Вона показувала приклад успішності висвітлення історичних процесів крізь призму біографістики, об'єктом уваги якої ставали визначні, відомі, маловідомі і зовсім невідомі діячі Церкви, учасники громадсько-церковного руху за національне оновлення її форм. У монографії на широкому громадсько-політичному і релігійному тлі, висвітлювалася непересічна постать одного з провідників ідеї Української Церкви, який згодом став її першоєрархом УАПЦ – митрополита Василя Липківського. Значне місце у цій монографії зайняв блок питань, пов'язаних з добою Української національної революції.

Ракурс, обраний А. Зінченком, дозволив йому через деякий час підготувати ще одну працю,

створюючи галерею портретів подвижників ідеї української автокефалії та її лідерів – митрополитів Миколая Борецького, Івана Павловського та архієпископа Костянтина Кротевича [117]. Автор показав зв'язок між національним виявом їх релігійної діяльності і трагічною долею кожного з цих борців за Українську Церкву в умовах російсько-радянської державності.

У 2017 р. вийшло оновлене і розширене видання монографії А. Зінченка про митрополита Василя Липківського під назвою «Життя і служіння Митрополита Василя Липківського» [118]. Детальним показом життєвого шляху, різносторонньої діяльності цього видатного українського церковного діяча, організатора, просвітника, педагога, історика й проповідника, автор переконує у сутнісній правдивості його ідей, прагнень, устремлінь, з якими він відстоював ідею створення та розбудови в Україні автокефальної Церкви.

Постаті церковних діячів, ієрархів православної Церкви, які брали активну участь у подіях часів революції, здебільшого були предметом невеликих історичних розвідок. Науковці рідко ставили завдання дослідити певну особистість, обмежуючись рамками революційних подій. Як правило, дослідники вдавалися до біографічних розвідок, що мали ширші хронологічні межі. Проте вже перші кроки нової вітчизняної історіографії виявили зацікавленість громадськості гострими внутрішньоцерковними і державно-церковними стосунками на особистісному рівні. Це показали публікації В. Ульяновського, який вивчав ситуацію у православній Церкві та Українській державі 1917–1918 р. крізь призму трагічної смерті митрополита Київського Володимира (Богоявленського) [119-121]. Саме на відтинку 1917–1920-х рр. запропонував оцінити громадсько-політичну, культурно-просвітну і наукову діяльність відомого подільського священника Юхима Сіцинського Олександр Завальнюк [122]. Згодом, у 2009 р., Анатолій Трембіцький подав більш докладний огляд творчості цього непересічного діяча у ширшому хронологічному діапазоні [123].

Для дослідників були притягальними не тільки постаті церковних діячів, ієрархів, а й людей зі світського оточення, чий вплив на церковне життя був непересічний.

Вже у 90-ті рр. ХХ ст. науковці звернули увагу на релігійний світ Павла Скоропадського. Особистий аспект проблеми ставлення Павла Скоропадського до питань створення Української Церкви, ролі віри в житті людини, історичній долі держави став предметом поглиблених розробок

Георгія Папакіна [124, с.117-136]. Надалі ця проблематика периферійно продовжувала утримуватись у полі зору науковців, які порушували різні питання історії України 1918 року.

Історіографія української діаспори чимало уваги приділяла питанням ставлення до релігії та Церкви, їх місцю у державному будівництві, яке проявляв головний отаман військ Української Народної Республіки і голова Директорії УНР Симон Петлюра. Він був прихильником участі духовенства у державному будівництві, підтримував ідею автокефалії Української Церкви і спроби домогтись визнання помісного статусу Української Церкви Вселенським патріархатом. До сьогодні ці питання продовжують фрагментарно висвітлюватись, здебільшого у науково-популярних виданнях, дискутуватись під час наукових конференцій.

Зрозуміло, що такого значення релігійно-духовним основам національно-державного будівництва не надавали ні Володимир Винниченко, ні більшість його колег з Генерального Секретаріату. Проте це не є підставою для того, щоб ігнорувати у науково-дослідницьких проектах вивчення джерел їхнього світобачення, еволюцію політичного ставлення до Церкви, практичної сторони сприйняття релігії. Чимало постатей для такого аналізу стали ближчими дослідникові завдяки публікації В. Верстюка і Т. Осташко «Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник» [125].

Надзвичай привабливим для історика залишається сюжет релігійної складової у житті й творчості Михайла Грушевського. Цей сюжет намагалися дослідити у співавторстві Ігор Гирич та Василь Ульяновський, вмістивши свою публікацію у додатках до збірки творів Михайла Грушевського «Духовна Україна» [126]. Автори згаданої публікації показали зміни та фактори впливу на ставлення М. Грушевського до релігії та Церкви: виховання, родинне оточення, навчання, наукова діяльність, політична боротьба тощо. Але спеціального комплексного дослідження на цю тему ще не проведено.

Василь Ульяновський [127; 128], Ігор Саламаха [129], Андрій Портнов [130] неодноразово привертати увагу до значущості громадської, наукової, церковної діяльності Василя Біднова, якому в роки Української революції судилося стати на чолі богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету, бути активним членом Кирило-Мефодіївського церковного братства, входити до складу ради міністра ісповідань УНР часів Директорії. Його постать яскраво характеризує науковий потенціал діячів українського церковно-визвольного

руху, проблеми та ідеї, якими була перейнята українська духовна еліта. До речі, питання ролі і місця еліти у революції та її відношення до церковного питання варте більш прискіпливої уваги та узагальнень. У цьому переконує нас зміст статті Валерія Капелюшного і Олени Коваль [131], а також проекція висвітлення цього питання стосовно більш ранніх періодів історії України, подана Т. Євсєвою. Зокрема, йшлося про роль церковної еліти у процесі формування політичної самосвідомості в Україні [132].

Значну роботу з історичної реконструкції життєвого шляху учасників національно-церковного руху доби української революції проробила Ірина Преловська, опублікувавши біографічні матеріали про архієпископа УАПЦ Нестора Шарайвського [133], Володимира Чехівського – всеукраїнського благовісника УАПЦ [134], єпископа УАПЦ Марка Грушевського [135]. Остання публікація авторки, як і статті В. Ульяновського, знову привертає увагу науковців і широкого загалу до оцінки діяльності митрополита Київського і Галицького Володимира (Богоявленського) під час розгортання руху за автокефалію Української Православної Церкви у 1917–1918 рр. [136].

Свого часу і автор цього повідомлення долучався до подібної дослідницької та популяризаторської роботи, готуючи до друку біографічні статті про церковних діячів революційної епохи для відомого «Довідника з історії України» за редакцією Ігоря Підкови і Романа Шуста, який створювали львівські науковці і який витримав кілька видань [Див., напр.: 137-139] та ін.

Таким чином, поряд із постатями ієрархів, у сферу наукового аналізу потрапляли пересічні священики, світські подвижники та поборники ідеї Української Церкви, миряни – як, наприклад, згадані вище В. Рафальський і В. Чехівський. Значених напрям церковно-біографічних досліджень, очевидно, буде й далі надихати багатьох дослідників, даючи нові матеріали для спостережень і висновків, що виходять далеко за межі значення однієї, навіть видатної, особистості.

Згаданий вище мирянський елемент у церковно-визвольному русі, свідчить про наявність підстав для вивчення його як окремого напрямку, що був складовою часткою руху за утвердження самостійної Української Церкви. Тому І. Преловська обґрунтовано звернула увагу на цю складову руху в період церковно-визвольних змагань у 1917–1921 рр. як вияв соборноправності [140].

Рух мирян за соборний устрій Церкви в Україні, за їхні права на участь у церковному управлінні на різних рівнях, широко розгорнувся з весни

1917 р. і був рухом, спорідненим з модерним демократичним рухом. Водночас його провідники покликувалися на давні звичаї, національні традиції соборного управління, зруйновані російською церковною владою.

Таким чином, різносторонні підходи до тематики переконливо фіксували факт соціальної широти та ідейної глибини руху за Українську Церкву в суспільстві, яке свідомісно оновлювалося, сягаючи вищого рівня своєї національно-державної самоорганізації.

Серед перших напрямків досліджень історії Церкви доби української революції, як вже зазначалося, стають регіонально-краєзнавчі студії. З'явилися послідовники у дослідженні релігійно-церковних і церковно-державних процесів на Поділлі у 1917–1920 роках. Серед перших варто назвати Анатолія Лисого – автора нарисів історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії [141] та Анатолія Опрю, який вивчав перші спроби реалізації автокефалії української православної Церкви на Поділлі у 1917–1920 роках [142].

На рубежі 2000-р років з'явилися праці з церковної історії Сумщини Олександра Сотника [143] та Миколи Куриленка з Чернігівщини [144]. Вони були пронизані ідеєю національного відродження Церкви та звернені до джерел розбудови автокефальної Української Церкви.

Вже у 2000 р. опублікував історико-правознавчу монографію з державно-церковних відносин на Луганщині Олег Форостюк [145], надавши першому підрозділу яскраву назву: «Революційний «правопорядок» і церква» [145, с.11–26]. На основі оригінальних джерел автор відтворив суперечливі суспільні настрої, спрямовані на Церкву та її служителів, відтінив позицію нижчого духовенства і церковного керівництва. На прикладі Святогірського Успенського монастиря показав долю подібних обителів і їх братії.

У суспільно-політичному контексті проаналізував релігійне життя на Катеринославщині Олександр Ігнатуша [146]. При цьому автор показав пріоритети церковного будівництва, еволюцію суспільно-релігійних настроїв у межах 1917–1918 рр. та посилення деструктивних процесів в системі організації церковної влади на місцях.

Авторський колектив дослідників Запорізького університету – Анатолій Бойко, Олександр Ігнатуша, Ігор Лиман, Володимир Мільчев – у 1999 р. здійснив вивчення міжконфесійних відносин на Півдні України XVIII–XX століття, приділяючи увагу переломним періодам історії. Документовано зверталася увага і на революційний характер подій у православній Церкві 1921 року [147].

У територіальному масштабі Півдня України ситуацію в православній Церкві часів національної революції намагалися оцінити миколаївські автори. Зокрема, це робив Олександр Тригуб [148], який захистив того року кандидатську дисертацію з історії Херсонської єпархії у хронологічних межах до 1918 року [149]. Ольга Балягузова ставила за мету проаналізувати та узагальнити наявні відомості про історію розколу православної Церкви на Півдні України, визначити його головні віхи [150]. Її погляд на події передбачав з'ясування стану православної Церкви у революційні роки в загальноукраїнському та регіональному аспектах, встановлення факту появи УАПЦ на Півдні України. Спираючись на архівні джерела, авторка простежила динаміку поширення перших православних громад, реформованих на засадах українського відродження, що виникли вже у 1920-у році [150, с.58–59].

Чималий авторський колектив вчених із Миколаєва підготував до видання і опублікував у 2001 р. науково-популярний довідник «Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність» [151], де, серед іншого, знайшли відображення і події у церковному середовищі під час Української революції.

Автори праці у висновках стверджують: «Характерною особливістю Херсонської єпархії було те, що її духовенство не мало такої національної самосвідомості, як у центральних єпархіях України. Воно продовжувало протягом усього періоду національних змагань 1917–1919 рр. вважати себе монолітною «єдиноросійською» організацією, що значно гальмувало демократизацію РПЦ навіть у роки бурхливих перетворень» [152]. Заявлену тезу, на наш погляд, варто поставити під сумнів, вимагаючи її глибшої проробки і більш потужної аргументації. Тим паче, що вона знайшла відображення у близьких текстуальних виразах і в інших наукових публікаціях. Зокрема, у згаданій вище публікації О. Тригуба [148, с.291–292] та дисертації О. Балягузової [150, с.56], що стосуються усього Півдня України.

Принагідно зазначимо, що все духовенство українських православних єпархій до революційних подій 1917 року, а не тільки духовенство Миколаївщини чи Півдня вважало себе ««єдиноросійською» організацією». Проте революція суттєво похитнула цю єдність. Мартиролог священників УАПЦ, знищених радянським режимом, дає підстави сумніватися у істинності проголошеної вище тези [153, с.952–990].

Публікації Сергія Жилюка, Миколи Костриці [154], Андрія Кукурудзи [155; 156] актуалізува-

ли увагу дослідників до національно-релігійних процесів доби Української революції на Волині.

Останніми роками дослідники отримали можливість познайомитися з напрацюваннями Володимира Борщевича про національні та церковно-демократичні рухи у межах Волинської єпархії протягом 1917–1919 рр. [157].

Формування наукових центрів досліджень історії Церкви в Україні, якими стають кафедри університетів у Полтаві, Запоріжжі, Острозі, Дніпрі, Миколаєві, Одесі, Харкові та інших містах, зумовило появу і примноження публікацій на історично-краєзнавчу релігієзнавчу тематику, яка не обходила увагою й історичну добу Української революції. Осередками досліджень ставали також архівні установи, де працювали заангажовані історико-церковною проблематикою та добою Української революції дослідники. Серед них можна назвати автора численних історико-краєзнавчих нарисів з історії православних монастирів, освітніх закладів, новомучеників та церковних ієрархів Волині і Полісся Володимира Рожка (Луцьк) [158; 159], істориків, краєзнавців, архівістів Петра Слободянюка (Хмельницький) [160], Олену Галамай (Рівне) [161], Володимира Коротенка, Тараса Пустовіта, Зінаїду Яненко (Полтава) та ін.

1995 р. держархівом Полтавської області було видано щоденник лікаря Олександра Несвіцького «Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922 рр.» [162], де завдяки використанню ґрунтовного фактологічного матеріалу знайшло відображення історичне минуле Полтави доби визвольних змагань українського народу з його церковно-релігійними процесами. За активної участі дніпровських архівістів, зокрема – Нонни Юзбашевої, у 2016 р. вийшов збірник документів і матеріалів «Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї» [163], в якому відображені процеси українського національного державотворення з їх духовно-релігійною. Зокрема, укладачі збірника пропонують увазі історичні джерела про участь духовенства в оголошенні III Універсалу Центральної Ради в Катеринославі та освяченні урочистого військового параду [163, с.105]. Наводяться постанови сільських сходів про відокремлення Церкви від держави та відновлення виборності духовенства у парафіях [163, с.40], перетворення церковноприходських шкіл на земські [163, с.110], про визнання священників і псаломщиків волосною інтелігенцією [163, с.112]. Яскравими фарбами зображено сприяння духовенства в оприлюдненні змісту Універсалу Центральної Ради про незалежність

України. Зокрема, наведено ухвалу Катеринославського губернського з'їзду селянських депутатів 15 січня 1918 р. під час урочистого оголошення IV Універсалу Центральної Ради: «всім з'їздом іти до собору і відслужити молебень на честь IV Універсалу» [163, с.139]. Подано факт оголошення змісту IV Універсалу у церкві с. Гуляй-Поля Верхньодніпровського повіту з відслуженням молебню і заупокійної по Тарасові Шевченку та проведення свята з приводу оголошення України самостійною державою [163, с.144].

Багатоплановість регіонально-краєзнавчої тематики відкривала нові теми досліджень. Наприклад, звертаючись до історії освіти і богословської, зокрема, на Поділлі, чимало здобутків запропонував дослідник національної університетської освіти періоду Української революції 1917–1921 рр. О. Завальнюк. До речі, цей факт належно поцінований колегами і знайшов відображення в історіографічних узагальненнях Віктора Адамського [164, с.23-24]. О. Завальнюк простудіював різні сюжети становлення та діяльності богословського факультету Кам'янець-Подільського державного університету, відкритого гетьманом П. Скоропадським, що діяв у революційну пору до 1920 року. Окремі публікації О. Завальнюк присвятив організаторам і викладачам університету, серед яких були відомі церковні діячі – Іван Огієнко – ректор цього університету, Василь Біднов – декан богословського факультету та ін. Автор простежив формування викладацького складу, організацію навчально-виховного процесу, елементи фахової підготовки богословів тощо [165; 166]. Вагомим надбанням автора став показ участі викладачів цього підрозділу у національному церковному будівництві за доби Директорії [167]. Врешті, згадані напрацювання лягли в основу монографічного дослідження [168]. Приклад цього автора і розроблюваний ним сюжет церковної освіти показує наскільки поглибленою може бути тема національного вияву і розвитку української православної Церкви в історичному висвітленні, і, водночас, – наскільки плідною може бути науково-дослідницька робота авторів, які розробляють різні аспекти теми заради її цілісного представлення.

Деякі з церковно-регіональних студій мали продовження, у ході якого їх автори підтвердили свій високий кваліфікаційний рівень успішним захистом дисертацій. Маємо на увазі дослідження Олени Галамай (2006 р.) [169], Євгена Сніди (2016 р.) [170; 171].

В об'єктів дослідження Є. Сніди, яке є одним із найновіших в історіографії питання, а тому

заслуговує на відносно більшу увагу, потрапляє Катеринославська єпархія – чималий сектор функціонування Російської православної Церкви. Розглядається широке коло питань – від взаємодії з різними владними інституціями «в умовах політичної боротьби за владу 1917–1920 років» до соціально-економічних відносин та культурно-просвітницької сфери, змін церковно-територіальної організації та структури управління. Суттєвим здобутком автора стало висвітлення стосунків єпархіального духовенства з українськими національними урядами та впливу національно-демократичних процесів на внутрішнє життя єпархії, зокрема – при розв'язанні проблем соборноправності церковного устрою та українізації богослужіння.

Проте це дослідження показало і низку типових історіографічних і джерелознавчих прогалин у вивченні проблематики історії Церкви часів Української революції. Структурно розмежувавши у різні розділи розгляд питань ставлення духовенства єпархії до Тимчасового уряду і Української Центральної Ради, автором не вдалося увиразнити національну складову суспільно-церковних процесів на Катеринославщині, продукуючи їх загальноросійської образ. При розгляді питання «відновлення соборноправності церкви» у 1917 р., автор не знайшов можливості з'ясувати ідейних засад цього руху. Він не вказує на роль національних традицій, модерних політичних програм демократизації церковного устрою, з якими рахувалася Церква, не аналізує способи відновлення соборноправності. «Курс на українізацію церковного життя» розглянуто лише «з установами на українських теренах національної влади» [171, с.94]. Водночас, сам автор суперечливо зауважує: «духовна консисторія ще напередодні Лютневої революції вела діловодство українською мовою» [171, с.95]. Громадсько-церковна ініціатива широкого єпархіального загалу – адміністративних установ, церковно-освітніх закладів, парафій, представників міського та сільського духовенства тощо, проявлена стосовно питань українізації, соборноправності, автокефалії церкви, залишилася відтвореною недостатньо виразно, особливо на відрізок між березнем і листопадом 1917 р. та з 1919 року. Автор не знайшов достатніх ресурсів для висвітлення реакції духовенства та віруючих єпархії на церковно-релігійні проекти Директорії УНР, зокрема – проголошення автокефалії Української Церкви. Безумовно, що дослідника сковувала обмеженість джерельної бази, що могла б допомогти реконструювати ці непрості питан-

ня. Але, тим не менше, наведений факт не знімає зазначених питань з уваги майбутніх науковців, свідчить про наявність численних проблем при виконанні регіонально-краєзнавчих досліджень.

Не дивно, що охарактеризувавши вітчизняну та зарубіжну історіографію проблеми, автор визнає: «Більш відчутну роль у процесі нашого дослідження відіграють наукові здобутки сучасних російських істориків: В. Алексєєва, М. Бабкіна, А. Кашеварова, М. Одинцова, Ю. Фельштинського, Т. Чернявського, М. Шкаровського» [171, с.33].

Врешті, зазначений контекст недооцінки широких ідейно-релігійних змін національного характеру доби Української революції 1917–1921 рр. притаманний не тільки для конкретного та взагалі молодих авторів.

Наприклад, протоієрей Микола Щербань, розглядаючи відносини радянської влади і РПЦ в Україні в контексті формування тоталітарного режиму протягом 1917–1930 рр., практично обходить увагою питання впливу Української революції на формування радянської системи взаємовідносин держави з православною церквою [172, с.48]. Проте він констатує: «За умов національно-визвольних змагань 1917–1919 рр. та дій різних українських урядів з точки зору відносин між державною владою та Церквою Україна багато в чому відрізнялася від Росії, оскільки впродовж означеного періоду на її теренах неодноразово проголошувалася радянська влада, але її закони і постанови не набували практичної чинності» [172, с.50].

Навіть визнані дослідники історії державно-церковних відносин ХХ ст. допускаються доволі поверхово огляду українсько-російського церковного конфлікту періоду Української революції. Скажімо, вивчаючи розкол Російської православної Церкви в Україні у хронологічних межах 1922–1939 рр., О. Тригуб не вважає за доцільне визначити, або хоча б обумовити роль подій від 1917 до 1922 року у цьому розколі. Принаймні у своєму монографічному дослідженні автор взагалі не оцінює період Української революції 1917–1921 рр. як передумову, етап чи латентну фазу пізнішого суспільно-церковного конфлікту [173]. Більше того, звертаючись в історіографічному огляді до характеристики нашої монографії, в якій підкреслюються більш ранні національні джерела інституційного розколу православної Церкви в Україні [174], автор зазначає, що «робота має дещо заідеологізований характер, оскільки написана жорстко в дусі націотворчості, що створило дещо однобоку картину інституційного розколу» [173, с.14]. Інша відома

дослідниця – Алла Киридон, окреслюючи рамки своєї монографії та дисертаційного дослідження 1917-м роком, відводить досить скромне місце подіям у часовому діапазоні 1917–1921 рр., що були виразником Української революції [175]. І справа, на наш погляд, не тільки у тому, що авторка обмежила предмет свого дослідження трикутником: держава, Церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Річ у тім, що авторка практично проходить повз питання впливу національної революції на формування і еволюцію радянської системи. Між тим, ця радянська система була щільно пов'язана з системою Української революції і змагань українського народу за своє національне і церковне визволення. Більшовики змушені були реагувати на національно-церковні проекти своїх супротивників – українських урядів часу Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Виразна національна спрямованість церковного руху, його розмах, ідейне розмаїття, соціальна потужність не залишали більшовикам шансів на успіх за умов ігнорування цього руху. Тому використання його елементів, форм, гасел і наповнення їх своїм, іншим змістом стало за порукою виживання і утвердження радянської влади в умовах протистояння українським національно-демократичним силам. Це питання, на наш погляд, варте окремого розгляду.

Приємно відзначити, що у своїй наступній монографії [176], яку авторка присвятила вже заявленій проблемі «державна – Церква – суспільство», – вона повертається до аналізу цієї «відсутньої ланки» свого попереднього дослідження і суттєво переосмислює проблему під кутом: «Російська православна церква в Україні: церква в умовах краху Російської імперії». Проекція, запропонована А. Киридон, висвітлює свідомісні коливання російського та українського суспільства у добу Української революції між демократизмом і консерватизмом на основі традиціоналістської ментальної основи та зміни соціальних ідеалів. Узагальнивши найбільш значущі напрацювання істориків, політологів, богословів щодо джерел популярності і соціальної підтримки більшовицької влади та динаміки суспільних настроїв населення, дослідниця чітко окреслює суспільно-політичну зумовленість світоглядних викликів, що постали православною вірою та Церквою в умовах революційних подій 1917 року. Вона визначає особливості політичного курсу Тимчасового уряду щодо Церкви та ідеали російських і українських політичних партій у питаннях релігії, закликає поглянути на характер зв'язку між політичною елітою і «пересічним

людом». Припускається, що «релігійно-містична свідомість підготувала своєрідний ґрунт для сприйняття соціалістичних ідей як певного наднаціонального ідеалу», стверджується привабливість цьому народові популістських ідей більшовиків [176, с.81].

І все ж, авторка, на наш погляд, залишає дослідникам ще сповнений проблем шлях осмислення динаміки релігійних настроїв населення і, зокрема, – національно-релігійних, – українізаційних та автокефалістських. «На відміну від більшості сучасних досліджень, заангажованих на показі нестримно наростаючої хвилі симпатиків руху за автокефалію від початку революції до моменту організаційного оформлення УАПЦ», А. Киридон не схильна стверджувати цю тезу. Покликуючись на праці В. Ульяновського, А. Зінченка, О. Ігнатуші, вона констатує реверсивні рухи у цих настроях, факт співіснування автономістських і автокефалістських вимог, певний часовий тайм-аут до червня 1917 р. у зміщенні акцентів на бік автокефалії [176, с.84-85]. Усвідомлення авторкою неоднозначності суспільних поглядів на процес реформування церковного життя і структури, хитань у визначенні позицій, приводить її до обґрунтованого висновку про вплив цієї неоднозначності «і на весь подальший розвиток як УАПЦ, так і церковно-релігійного руху в цілому» [176, с.85].

Але визначаючи характер цього впливу, А. Киридон повертається до ідеї радикалізації суспільних настроїв між лютим і жовтнем 1917 р. і присутності в них антиклерикальних ідей, на що свого часу вказувало чимало авторів. Такий ракурс підводить авторку до висновку про «розрив між традиційним трансляванням духовних цінностей і новостверджуваним більшовицьким безрелігійним міфом», що породжувало «амбівалентний тип особистості, характерний для смутних часів» [176, с.87]. Отож, як вона переконує, нездатність адекватно визначити сутність ситуації і страх відповідальності за прийняття рішень породжували в масах прагнення перенести відповідальність на певну владну структуру та віру у «вождя». Саме цим і пояснюється «швидке утвердження нових більшовицьких світоглядних установок замість релігійних» [176, с.88].

Таким чином, запропонована А. Киридон історична реконструкція доповнює картину суспільних трансформацій доби Української революції, зокрема, з боку відтворення традиційних і модерних релігійних настроїв різних верств духовного сану й мирян. Водночас, дослідниця ніби не помічає інші важливі площини впливу на

релігійні настрої та психологію: 1) (не)ефективності політичної діяльності українських урядів у питанні національного церковного будівництва; 2) визначення засобів і механізмів руйнування російськими церковними та державно-політичними центрами ідей українського церковно-визвольного руху. В обох випадках не вповні з'ясованими і популяризованими лишаються причини, прояви, наслідки процесів у згаданих площинах. Отож, порушена авторкою проблематика у рамках заявленого сюжету значно виходить за його формальні рамки і спонукає до продовження аналізу суспільно-церковних суперечностей та способів їх подолання. Ця констатація знову і знову повертає нас до вже зауважених і значною мірою опрацьованих в історіографії конфліктів у полі національних ідентичностей, юрисдикційної політики церковних центрів, форм і виявів ідей національно-церковного визволення, сприйняття проблеми канонічності у суспільній свідомості тощо, які ставали ідейним осердям праць А. Зінченка, Т. Євсєєвої, С. Жилюка, О. Ігнатуші, А. Стародуба та ін.

Тому, очевидно, що наявні у сучасній вітчизняній історіографії прогалини на шляху відновлення історичної ретроспективи ще доведеться розбирати тим, хто буде йти далі, вивчаючи цю складну тему «Церква в Українській революції 1917–1921 рр.».

Водночас, у зв'язку з зазначеним, здається до речним іще раз зауважити на аспекті хронологічних рамок і тягlosti революції, що виявилася у церковно-релігійній площині.

Проголошення автокефалії Української Церкви у жовтні 1921 р. цілком вписується у хронологію революційних подій 1917–1921 рр. Всеукраїнський Церковний Собор 1921 р. і його рішення, що ствердили в Україні появу автокефальної Церкви, були актом по-справжньому революційним, знаменним і генетичним в історії українського народу, його боротьбі за національне визволення. Тому і подальші штучні церковні розколи, до яких вдавалася радянська влада як до засобу боротьби з Церквою, і політика українізації, на яку мусила піти більшовицька влада, і юридичні облаштування державно-політичного ладу на демократичний кшталт, серед яких – декларації відокремлення Церкви від держави та свободи совісті громадян – все це були ланцюги зв'язку з українською революцією, політичної реакції на неї. Вони зцементували домінуючу політичну мімікрію і забезпечили більшовикам державно-політичне виживання.

Завершуючи наш фрагментарний, далекий

від цілісності та повноти, огляд сучасної історіографії проблеми Церква і Українська революція 1917–1921 рр., варто підбити деякі підсумки з наведеного вище матеріалу.

Українська національна революція – явище світового порядку, що трансформувало українське суспільство у його цивілізаційному зростанні і національно-державному оформленні. Одним із його виявів був рух за оновлення Церкви, її визволення від московської імперської залежності, що набув форм боротьби за автокефалію.

Ця залежність усвідомлювалась значною частиною українського суспільства та його елітою, що проявилася посиленням уваги кожного з наступних українських урядів до питання національного церковного будівництва, а також скликанням та результативністю Всеукраїнського Церковного Собору. Проте сильний опір цьому рухові з боку московського церковного центру, інерція консервативної релігійної психології як похідної від несформованої національної ідентичності, поставили під загрозу реалізацію програми національного оновлення Церкви та утвердження її автокефалії. За умов відсутності української державності ця загроза перетворилася на непереборну обставину. І лише тепер, через століття, коли українська незалежна державність стала фактом, а національна свідомість українців проходить горнило російсько-української війни, питання автокефалії та утвердження в Україні Єдиної Помісної Церкви відроджується і набуває нової якості.

Це розуміє все більша частина національно свідомого громадянства, українського політикуму, ієрархії і не тільки тієї, яка організаційно порвала з Московським патріархатом ще у 90-ті рр. ХХ ст., а й ієрархії у складі Церкви, що продовжує залишатися у канонічній єдності з Російською Церквою. Тому цей факт знаходить дедалі більшу виразність в історіографічних студіях, у зверненні уваги істориків до вивчення уроків національного церковного будівництва у часи, що були надзвичай схожими із сучасністю революційними зрушеннями у суспільній та релігійній свідомості.

Напрямок церковно-історичних досліджень доби Української революції 1917–1921 рр. виявився достатньо помітним у загальному історіографічному доробку сучасників. Його потужність продемонструвала нову якість умов і обставин, в яких здійснювалися ці дослідження. Напрацювання істориків засвідчили швидке прощання їх авторів з компартійним догматизмом. Ці напрацювання спиралися на оновлення методологічного інструментарію і розширення джерельної та

історіографічної бази. Проблематика досліджень віддзеркалила рефлексію на традиційні цінності і запити українського суспільства та гострі державно-політичні виклики. Одним із важливих стало завершення національно-державного оформлення у вигляді здобуття православної Церквою в Україні своєї автокефалії. А тому у центрі досліджень постали традиційні церковні інститути й суспільно-церковна боротьба за національне реформування церковного життя. Релігійний фактор став сприйматися як беззаперечно важливий чинник суспільного буття. На передній край досліджень виступили численні аспекти утвердження української церковної незалежності.

Нерівномірність тематичної розробки проблематики історії Церкви у Українській революції 1917–1921 рр. віддзеркалила суперечності українського націотворення пострадянської доби, специфіку становлення вітчизняної історіографії з її гострими проблемами і хворобами росту, особливостями державного будівництва.

У середовищі наукової спільноти зростає розуміння, що «поряд зі значним прогресом у дослідженні історії Церкви, останнім часом спостерігається певне «авторське виснаження», що проявляється у синхронному дублюванні декількома істориками однієї і тієї ж проблематики для вивчення, пов'язане з недостатньою історіографічною обізнаністю». Це стверджує один із дослідників цих проблем – Є. Сніда [171, с.30].

Споглядаючи на понад чвертьстолітню історію української незалежності, слід визнати недостатність зусиль науковців, як і національно свідомої громадськості на шляху розкриття і популяризації історичної правди про боротьбу Української Церкви за своє звільнення від російського імперського впливу. Та цей факт, очевидно, має свою зумовленість. Він є прямо залежним від стану суспільства, його посттоталітарних фобій і хвороб, а не тільки перешкод, створюваних нині імперським центром. Але осмислення цього факту має спонукати до подолання старих і нових бар'єрів.

В історичній перспективі констатуємо глибокі зміни у розумінні питання української автокефалії, помісного статусу української Церкви. Це віддзеркалює громадсько-церковна ініціатива, політична активність щодо цих питань, інтерес науковців, що не є пасивними спостерігачами за суспільно-релігійними процесами. Це засвідчує розширення тематичного спектру досліджень та їх концептуальне поглиблення. Саме це поглиблення і надає ключ розуміння для конструктивного і продуктивного суспільного діалогу при зна-

ходженні цивілізованих шляхів вирішення давно назрілого питання, яке свого часу порушила як центральне Українська революція 1917–1921 рр. – питання церковної незалежності українського православ'я і, передусім, – незалежності від Москви, як імперської загрози існуванню української нації.

На заваді прогресу у вирішенні питання Помісної Української Церкви, як і у розробці цього питання науковцями, продовжують стояти міфи і стереотипи, нав'язані українському суспільству московською державною і церковною владою, міфи імперського походження.

Історіографія історії Церкви у Революції за добу державної незалежності України суттєво збагатилася концептуально та фактографічно. Вона показала свою тематичну різноплановість, різножанровість, залежну від суспільно-політичної ситуації, міждержавних і міжцерковних відносин, якісних змін у фактографічній базі досліджень, еволюції вітчизняного історіописання, індивідуальності авторських уподобань тощо. Висловлюємо сподівання, що новий сплеск досліджень окресленої проблематики наблизить світлу перспективу утвердження в Україні Помісної Церкви, визнаної іншими православними церквами світу. Утвердження Помісної Церкви надасть нового імпульсу вітчизняним історико-церковним дослідженням, що буде сприяти відновленню і зміцненню національних традицій і консолідації українського суспільства.

Маємо оптимізм з того, що завдяки новим історіографічним надбанням відкрилися нові горизонти знання і проблем, до яких варто рухатися заради їх здобуття та розв'язання.

Найбільш перспективними посеред них, на наш погляд, залишаються напрямки дослідження міжнародних відносин, пов'язаних з проблематикою утвердження автокефалії Української Церкви, реакцією ієрархії російської та інших Церков на здобуття цього статусу. Не до кінця вивченими залишаються трансформації та роль різноманітних центральних і місцевих державних, громадських і церковних інституцій у реформуванні Церкви. Зберігають актуальність питання місця суспільних верств і груп та етнічних спільнот у церковних рухах, характеристики їх релігійної свідомості та психології, релігійної думки. Доречним буде переосмислення і поглиблене вивчення діяльності молоді – найбільш активної частини суспільства – в церковно-революційних процесах, і не менш важливим – звернення до гендерних сюжетів церковної історії Української революції, зокрема, – ролі віруючої жінки, православної парафіянки

у церковній, національній, соціальній революції. Вартим пильної уваги залишається окреслення регіонально-краєзнавчої специфіки процесів, проведення біографічних досліджень, опрацювання історії церковної повсякденності. Сучасні реалії загострили питання про ставлення Церкви до питань війни і миру, військового священства, долі військовополонених, біженців і переміщен-

них осіб, духовного зцілення тих, хто зазнав на собі фізичного і психологічного тиску. Це далеко не повний список питань, які може ефективно досліджувати історик Церкви і Української революції, приносячи суспільну користь результатами своїх досліджень. Заявлена програма показує лиш на широчінь поля досліджень і на потребуваність історичних знань.

Джерела та література

1. Ігнатуша О. М. Національний рух за реформування православної церкви на Україні напередодні Жовтневої революції // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму. Матеріали респуб. наук.-теор. конференції 8–10 січ. 1991 р. м. Запоріжжя. К. ; Запоріжжя, 1991. С.39-41.
2. Ігнатуша О. М. Проголошення Директорією УНР автокефалії православної церкви в Україні // Український історичний зб. Респуб. міжвідомч. наук. зб. – Харків : Вид-во «Основа» при Харків. держ. ун-ті. Вип. 37, 1992. С.20-30.
3. Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна Вітчизна. 1989. № 12. С.166-175.
4. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. Дрогобич: Відродження, 1990. 93 с.
5. Пилявець Л. Автокефалія православної церкви на Україні. Людина і світ. 1990. №5. С.19-24.
6. Ісіченко Ю. Українське православ'я: час вибору. Прапор. 1990. №12. С.136-152.
7. Ігнатуша О. М. Джерела історичних реконструкцій державно-церковних відносин в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. Вип. 46. С. 151-157.
8. Білокінь С. І. Православні єпархії України 1917–1941 рр. // Історико-географічні дослідження на Україні. Зб. наук. пр. К. : Наук. думка, 1992. С.102-110.
9. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. К., 1999. 446 с.
10. Зінченко А. Л. Благівістя національного духу. (Українська Церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.). К. : Освіта, 1993. 256 с.
11. Ігнатуша О. М. Українська Автокефальна Православна Церква (1917–1930) : дис. ... канд. іст. наук / Харків. дерд. ун-т, Харків, 1993. 255 с.
12. Ігнатуша О. М. Церква та національне державотворення // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення. – Запоріжжя : Просвіта, 1998. С. 189-230.
13. Капелюшний В. П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Історіографія : дис. ... д.і.н.: 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2004. 511 с.
14. Ульяновський В., Андрусишин Б. Церква в Українській Гетьманській Державі. Попередні нотатки та документи // Останній Гетьман. Ювілейний зб. пам'яті Павла Скоропадського. К., 1993. С.285-302.
15. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посіб. К. : Либідь, 1997. 200 с.
16. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посіб. К. : Либідь, 1997. 320 с.
17. Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР): Навч. посібн. К. : Либідь, 1997. 176 с.
18. Киридон А. М. Релігійно-церковне життя в період Гетьманату: проблемне поле взаємодії // Національна та історична пам'ять. 2013. Вип. 7. С.252-259.
19. Савченко С. Церква і революція 1917 року: проблема радянського історіографічного досвіду // Історія релігій в Україні. Наук. щорічник. Вип. 27. Львів : Логос, 2017. С.321-330
20. Штогрин І. Історіографічна база дослідження україно-ватиканських відносин 1919–1921 рр. Українське релігієзнавство. 2014. №71-72. С.155-160.
21. Ігнатуша О. М. Документи державних архівів України з історії Української автокефальної православної церкви (1917–1930 рр.). Архіви України. 1994. №1-6. С.44-56.
22. Боцюрків Б. Проблеми дослідження історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання // Український археографічний щорічник. Вип. I / П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. К. : Наук. думка, 1992. С.285-294.
23. Плохій С. Від Якова Суші до Атанасія Великого (огляд видань римських джерел з історії української церкви) //Український археографічний щорічник. Вип. II / П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. К. : Наук. думка, 1993. С.6-14.
24. Історія християнської церкви на Україні. (Релігієзнавчий довідковий нарис) / відп. ред. О. С. Онищенко. К. : Наук. думка, 1991. 104 с.

25. Історія православної церкви в Україні : зб. наук. праць / П. Яроцький (відп. ред). К. : Четверта хвиля, 1997. 292 с.
26. Історія релігії в Україні: У 10 т. Т. II. Українське православ'я / за ред. П. Яроцького. К. : Центр духовної культури, 1997. 376 с.
27. Інформація про роботу Відділення релігієзнавства ІФ НАН України протягом 2013 року Українське релігієзнавство. 2013. Вип. 68. С. 262-265.
28. Ільченко І. Церковні братства України в 1918–1919 рр. Людина і світ. 1996. №5. С.34-39.
29. Сергійчук Б. Уряд УНР і Вселенський престол. Людина і світ. 1997. №2. С.36-39.
30. Кабанець Є. Смерть митрополита Володимира. Людина і світ. 1997. №4. С.21-26.
31. Пилявець Л. «Мусимо устроювати нашу Церкву...»: ідея автокефалії Української церкви у 1917 році. Людина і світ. 1999. – №8. С.9-14.
32. Стародуб А. (Не)знята анафема. Людина і світ. 2003. №1. С.14-22.
33. Стародуб А. «Нічний Собор». Людина і світ. 2001. №7. С.30-32.
34. Стародуб А. Міністр-богослов. До 120-річчя з дня народження В. Зиньківського. Людина і світ. 2001. №8. С.11-18.
35. Гай-Нижник П. Гетьманський рух і Церква. Людина і світ. 2003. №4. С.10-16.
36. 1917: релігія, церква, суспільство. Людина і світ. 1997. №11-12. С.16-18.
37. Рибко О. С. Православна Церква на Волині в процесі суспільних перетворень початкового етапу Української революції (1917 рік) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Історичне релігієзнавство. 2013. Вип. 8. С. 132–140.
38. Саган О. Помісна Церква: суспільний запит та проблемність становлення. Релігія та Соціум. 2015. №3 (19). С.28-33.
39. Іщук О. В. Роль політичної та духовної еліти у відродженні українського автокефального руху // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Історичне релігієзнавство. 2015. Вип. 12. С.78-87.
40. Сініцький А. Ц. Релігійний фактор у формуванні національної ідентичності українства // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Історичне релігієзнавство. 2012. Вип. 6. 372 с. С.255–263.
41. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття : монографія. – К. : Знання України, 2005. 552 с.
42. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Львів : Вид-во УКУ. 2013. 504 с.
43. Єленський В. Є. Релігія після комунізму (Україна в центрально-східноєвропейському контексті). К. : Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова, 2002. 420 с.
44. Саган О. Н Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. К. : Світ знань, 2004. 910 с.
45. Саган О. Н. Національні прояви православ'я: український аспект. К. : Світ знань. 2001. 256 с.
46. Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського і російський монархічний рух в Україні (квітень – грудень 1918 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Зб. наук. статей. Вип. 5. К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. 340 с. С.177-206.
47. Бойко О. Життя Києва під владою білогвардійців (вересень-грудень 1919 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Зб. наук. статей. Вип. 6. К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. С. 229-256.
48. Бойко О. Українське життя у Києві під владою білогвардійців (1919 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Зб. наук. статей. Вип. 8. К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. С. 142-163.
49. Шип Н.А. Церковно-православний рух в Україні (поч. ХХ ст.) / НАН України; Ін-т історії України. К., 1995. 66 с.
50. Полонська-Василенко Н. Історія України. 1900–1923 рр. К. : Пам'ятки України, 1991. 136 с.
51. Історія релігій і церкви в Україні: Метод. рекомендації до спецсемінару / уклад. О. М. Ігнатуша. Запоріжжя : ЗДУ, 1998. 68 с.
52. Історія релігії в Україні: навч. посіб. / А. М. Колодний та ін. К. : Т-во Знання, КОО, 1999. 735 с.
53. Ісиченко Ігор, архиєп. Історія Христової Церкви в Україні. Харків : Ред. газети «Сім», 2003. 472 с.
54. Преловська І. Історія Української Православної Церкви (1686–2000). Навч. посіб. для студентів богослов. учбов. закладів. К. : КПБА, 2010. 444 с.
55. Зінченко А. Л. Новітня історія релігійних спільнот в Україні : навч. посіб. для студентів спеціальностей напряму «Історія». К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. 408 с.
56. Ісиченко Ігор, архиєп. Історія Христової Церкви в Україні. Харків : Акта, 2013. 760 с.
57. Пащенко В. О. Державна політика щодо православної церкви в Україні: (1917–1922 рр.). Полтава, 1992. 88 с.
58. Пащенко В. О. Українська автокефальна православна церква: Важкий шлях до визнання. К. ; Полтава : Рідний край, 1993. 79 с.
59. Пащенко В. О. «Ніч минула, а день наблизився...»: Держава і православ'я в Україні: 20-ті роки ХХ століття АН України, Гол. ред. колегія наук.-док. серії книг реабілітовані історією, Відділ АН України по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ. К., 1994. 168 с.

60. Пашенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. / Центр пам'ятокознавства АН України і Укр. т-ва охорони пам'яток історії культури. К., 1993. 188 с.
61. Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років / АН України ; Головна ред. колегія наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією» К., 1994. 249 с.
62. Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки. Полтава : АСМІ, 2004. 336 с.
63. Силантьєв В. И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы / Харьков. гос. политех. ун-т. Харьков, 1998. 232 с.
64. Силантьєв В. І. Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2005. 38 с.
65. Нестуля О. О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917–1920 рр.). Полтава, 1993. 115 с.
66. Нестуля О. О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. (Доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії). К. ; Полтава, 1994. 340 с.
67. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. Ч. 1. 280 с.
68. Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917–1918 / упоряд.: С. Кот, О. Нестуля Серія «Повернення культурного надбання України: документи свідчать». Вип. 1. К., 1996. 320 с.
69. Лупандін О. Питання реституції культурних цінностей в контексті українсько-російських мирних переговорів 1918 р. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Зб. наук. статей. Вип. 5. К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 287-314.
70. Веденєєв Д.В., Будков Д.В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки : монографія. К. : К.І.С., 2006. 312 с.
71. Осташко Т., Соловійова В. Дипломатичні представництва УНР у країнах Західної Європи (1918–1921 рр.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. С. 187-231
72. Соловійова В. В. Українська дипломатія у країнах центральної Європи 1917–1920 рр. Донецьк : ТОВ Вид-во «Юго-Восток, Лтд», 2004. 172 с.
73. Сергійчук Б., Сергійчук В. Проблеми визнання УАПЦ у листуванні уряду УНР та його посольства в Туреччині // Український церковно-визвольний рух і утворення Української автокефальної православної церкви: Матер. наук. конф. Київ, 12 жовт. 1996 р. К. : Логос, 1997. С. 81-86.
74. Галуха Л. Особливості автокефалії та інституалізації православної церкви в Польщі (1918–1939 рр.) : автореф. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / Ін-т філософії НАН України. К., 1997. 24 с.
75. Ульяновський В., Андрусин Б. Військове та флотське духовенство в Україні. Період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Людина і світ. 2000. №5. С. 16-21
76. Забзалюк Д.Є. Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2007. 19 с.
77. Атоян О. Н. В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917–1919 годов. Луганск : РИО ЛАВД, 2003. 512 с.
78. Атоян О. Н. Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания : монография. Луганск : РИО ЛАВД, 2003. 530 с.
79. Лозовий В. С. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.). Український історичний журнал. 2005. №6. С.88-94
80. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ, 2007. 456 с.
81. Михайлюк О. В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації : дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеса Гончара. Дніпропетровськ, 2009. 597 с.
82. Дровозюк С. І. Масовий релігійний рух в Україні у 20-х рр. ХХ ст. історіографія проблеми // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія : Історія. Вінниця, 2002. С.234-240
83. Горяча М. С. Роль релігійного фактора в політичному житті України : автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2002. 19 с.
84. Гошуляк І. Л. Про причини поразки Центральної Ради. Український історичний журнал. 1994. №1. С. 31-44.
85. Солдатенко В.Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні. Український історичний журнал. 2008. №1. С.75-88.
86. Солдатенко В.Ф. Нові підходи в осмисленні історичного досвіду та уроків революційної доби 1917–1920 рр. в Україні // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя : Пр-віта, 2008. Вип. XXIV. С.93-103.

87. Солдатенко В. Новітні видання і дослідження з історії Української революції (1917–1920 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Зб. наук. праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Ю. Ю. Кондуфора. К., 2004. Т.1. С.237-305
88. Горяча М. Релігія в політиці Українських урядів 1917–1920 років (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія) // Ковчег: Науковий зб. із церковної історії / за ред. о. Бориса Гудзяка, Ігоря Скочилися та Олега Турія. – Львів : Ін-т Історії Церкви ЛБА, 2001. Ч. 3. С. 334-346
89. Стародуб А. В. Юрисдикційна політика Російської Православної Церкви 1917–1921 років: український аспект : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К., 1999. 212 с.
90. Євсєєва Т. М. Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917–1921рр. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. К., 2002. 247 с.
91. Євсєєва Т. М. Російська православна церква в Україні 1917–1921рр. : конфлікт національних ідентичностей у православному полі. К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. 362 с.
92. Стародуб А. Українська державність 1917–1921 рр. «очима» центральної влади Російської Православної Церкви: еволюція несприйняття. // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. К., 1999. Вип.3. С.190-203.
93. Ткачук О. В. Український церковно-православний рух 1917–1921 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2006. С.18.
94. Потапова О. Б. Православне духовенство в суспільному житті України у 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2010. 20 с.
95. Потапова О. Б. Гартуючи віру в Україну : православне духовенство в суспільному житті України у 1917–1920 рр. : монографія. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2014. 206 с.
96. Кукурудза А. Р. Інституційні риси автокефальних змагань в Україні 1917–1921 рр. // Збірник матеріалів Другої наук.-прак. міжвуз. конференції «Слов'янські народи в історичному процесі: генезис проблеми». Рівне : РДГУ, 2008. С.68-75.
97. Кукурудза А. Р. Демократичні тенденції в українському православному житті 20-х рр. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / Рівнен. держ. гум. ун-т. Рівне, 2007. 218 с.
98. Богуславський О. В. Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр. Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2003. 236 с.
99. Димитрій (Рудюк), ігумен. Відродження Української церкви і національно-визвольні змагання 1917–1921 років // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. Вип. 5. К. : Рідний край, 1999. С. 230-234.
100. Сацький П. Основні чинники кризи релігійної свідомості українського суспільства у період революції 1917–1921 рр. // Волинський благовісник. – 2017. № 5. С. 119-125.
101. Ульяновський В. Міністерство ісповідань Василя Зінківського. (До переоцінки діяльності в світлі нових архівних матеріалів) // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень IV круглого столу. К. ; Львів, 1994. С. 185-187
102. Андрій (Партикевич), архімандрит. «Молитва не була вислухана». Вселенська Патріархія та питання автокефалії Української Православної Церкви, 1919–1920 // Український церковно-визвольний рух і утворення Української автокефальної православної церкви: Матер. наук. конф. Київ, 12 жовт. 1996 р. К. : Логос, 1997. С. 65-81.
103. Жилюк С. Релігійне реформаторство і церковний традиціоналізм (1917–1918 рр.) // Науковий Вісник Чернівецького університету : Філософія : Зб. наук. праць. Чернівці, 2004. Вип. 203-204. С.65-70.
104. Жилюк С. І. Без апологетики. Оновлення православної церкви в Україні. Житомир : Полісся, 2000. 164 с.
105. Жилюк С. І. Право церкви в історико-канонічному дискурсі : навчальний посібник. Острогор : Вид-во НаУОА, 2015. 264 с.
106. Смирнов А. Ставлення Української Центральної Ради до Православної Церкви // Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М.С. Грушевського : тези доповідей (17 вересня 2016 р., м. Острогор). Острогор, 2016. С. 201-202.
107. Ульяновський В. Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1918 р.: два церковно-політичні контексти // Студії з архівної справи та документознавства. 1999. Т. 5. С. 168-178.
108. Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: огляд джерел / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К., 2010. 236 с.
109. Опря А. В. Єпархіальні з'їзди православного духовенства та мирян України в 1917 р. : монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 160 с.
110. Черенюк Я. Український церковно-визвольний рух після падіння самодержавства та ліквідація синодального управління РПЦ // Волинський благовісник. 2014. №2. С.109-123.
111. Лотоцький В. Місія міністерства ісповідань уряду Директорії щодо визнання автокефалії православної церкви в Україні на тлі перспективи сучасного діалогу з Константинопольською Вселенською патріархією та напередодні всеправославного собору // Андріївський вісник: іст.-богослов. щоріч. журнал Рівнен. Дух. семінарії Української Православної Церкви Київського Патріархату. Рівне, 2016. № 5. 288 с.; С. 25–38.

112. Ігнатуша О. М. Сучасна українська історіографія відносин православної церкви та радянської держави (1920–1930-ті рр.). Український історичний журнал. 2006. №2 (467). С.174-190.
113. Преловська І. М. Стислий нарис історіографії УАПЦ. Український церковно-історичний журнал. К. : Вид. Церк.-іст. наук. тов-ва, 2001. № 1. С.68-89.
114. Киридон А. М. Українська Автокефальна Православна Церква: проблеми історіографії // Лаврський альманах. Зб. наук. праць. К., 2003. Вип. 9. С.27-31.
115. Киридон А. М. Православна церква в Україні ХХ ст.: сучасна вітчизняна історіографія проблеми // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіком, 2001. Т. 7(9). С. 710-715.
116. Зінченко А. Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. К. : Дніпро, 1997. – 423 с.
117. Зінченко А. Ієрархи Української церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. К. : Укр. Видавн. Спілка, 2003. 156 с.
118. Зінченко А. Життя і служіння митрополита Василя Липківського / Наук.-дослід. ін-т українознавства ; Всеукр. т-во ім. Митрополита Василя Липківського. – К. : Дуліби, 2017. 336 с.
119. Ульяновський В. Постріли у Києво-Печерській лаврі : маловідомі факти про вбивство митрополита Володимира. Трибуна. 1990. №7. С.41-43.
120. Ульяновський В. Смерть митрополита: проблеми справжні і вигадані. Трибуна. К., 1991. №9. С. 31-33.
121. Ульяновський В. Смерть митрополита: проблеми справжні і вигадані. Трибуна. К., 1991. № 10. С.30-32.
122. Завальнюк О. М. Січинський у 1917–1920 рр.: громадсько-політичний, культурно-просвітній і науковий аспекти // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січинського та Володимира Січинського: Зб. матеріалів Міжнар. наук.-краєзн. конференції, присв. 150-річчю від дня народження Ю. Січинського і 115-річчю від дня народження В. Січинського. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2010. С.23-29
123. Трембіцький А. М. Євфимій Січинський (1859–1937): наукова та громадська діяльність : монографія. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. 300 с.
124. Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Держ. комітет архівів України, Центр. держ. іст. архів України. – К., 2003. 282 с.
125. Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник / НАН України ; Укр. міжнарод. комітет з питань науки і культури ; Ініціатив. комітет «Універсал». К., 1998. 256 с.
126. Гирич І., Ульяновський В. Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського // Грушевський М. С. Духовна Україна : зб. творів. К. : Либідь, 1994. С. 521–544.
127. Ульяновський В. І. В.О. Біднов. Український історичний журнал. 1992. №10-11. С.80-94.
128. Ульяновський В. Історик Церкви Василь Біднов // Дніпропетровський історико-археологічний зб. Вип.1. Дніпропетровськ, 1997. С.444–461.
129. Саламаха І. В. Громадсько-політична та наукова діяльність В.О. Біднова (кінець ХІХ ст. – 1935 р.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запоріж. держ. ун-т. Запоріжжя, 1998. 225 с.
130. Портнов А. В. У пошуках «Українського Гейдельбергу»: штрихи до наукової діяльності Василя Біднова (1918–1930-ті роки). Краєзнавство. 2003. №1-4. С.133-134.
131. Капелюшний В., Коваль О. Національна еліта в українській революції 1917–1921 років : інтерпретації вітчизняних та зарубіжних дослідників // Етнічна історія народів Європи. 2009. Вип. 30. С.23-26.
132. Євсєєва Т. М. Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні. Український історичний журнал. 1999. №2. С.89-104.
133. Преловська І. М. Архієпископ УАПЦ Нестор Шараївський (короткий біографічний нарис). Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. К., 2001. №1(5). С.63-67.
134. Преловська І. М. Володимир Мусійович Чехівський (1876–1937) – видатний діяч Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930) // Матеріали ХІІ Поділь. іст.-краєзн.ї конференції (22–23 листопада 2007 р.). Кам'янець-Подільський, 2007. С.464-480.
135. Преловська І. М. Марко Грушевський (1865–1938) – діяч на ниві українського Православ'я. Українознавство. №1(58). 2016. С.23-33.
136. Преловська І. М. Діяльність преосвященного митрополита Київського і Галицького Володимира (Богоявленського) під час розгортання руху за автокефалію Української Православної Церкви (1917–1918) // Православ'я в Україні: Зб. за матеріалами VII Міжнар. наук. конференції, присв. 25-літтю відновлення Київ. прав. богосл. академії (1992–2017) К. : КПБА, 2017. Ч.2. 441 с. – С. 37-47.
137. Ігнатуша О. М. Рафальський Василь Феофанович // Довідник з історії України. Т.3 (Р–Я) / за ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. К. : Генеза, 1999. С.16.
138. Ігнатуша О. М. Чехівський Володимир Мусійович // Довідник з історії України. Т.3 (Р–Я) / за ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. К. : Генеза, 1999. С.571-572.
139. Ігнатуша О. М. Чехівський Микола Мусійович // Довідник з історії України. Т.3 (Р–Я) / за ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. К. : Генеза, 1999. С.572-573.

140. Преловська І. М. Мирянський рух як вияв соборноправності в період церковно-визвольних змагань у 1917–1921 рр. та як основа розбудови УАПЦ у 1921–1927 рр. // Константинопольський патріархат в історії України: минуле, сучасне. К. : Київ. Богоявленське Ставропільське Братство, 2017. С.122-132.
141. Лисий А. Нарис історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії. 1795–1995 рр. Вінниця, 1995. 120 с.
142. Опря А. В. Проблема автокефалії української православної церкви і спроба реалізації її на Поділлі в 1917–1920 роках // Матеріали ІХ-ої Поділь. іст.-краєзн. конференції. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ін-т ім. В. П. Затонського, 1995. С.255-258.
143. Сотник О. М. Сумщина християнська. (Нариси із історії релігійного життя). Суми : Козацький вал, 1999. 140 с.
144. Куриленко М. І. Прилуцьке благочиння: історія, трагедія, відродження. – Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2001. 432 с.
145. Форостюк О. Д. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 рр. : монографія. Л. : РВВ ЛІВС, 2000. 166 с.
146. Ігнатуша О. М. Церква і Українська революція: Катеринославщина доби Гетьманату Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. XII. Запоріжжя : ЗДУ, 2000. С.59-81.
147. Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII–XX століття / А.В. Бойко та ін. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. 252 с.
148. Тригуб О. П. РПЦ на Півдні України в часи національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. // Українська державність: проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури. Зб. наук. праць: в 2-х т. Миколаїв ; Одеса : Тетра, 2001. Т.1. С.287-292.
149. Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2001. 15 с.
150. Балягузова О. Ю. Розкол в українському православ'ї у 1921–1930 рр. (на матеріалах Півдня України) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаїв. держ. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2005. 217 с.
151. Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність: наук.-поп. довідник. Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА, 2001. 248 с.
152. Миколаївське духовенство на початку ХХ ст. // Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність: наук.-поп. довідник. Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА, 2001. 248 с. – Режим доступу : <http://www.reglibrary.mk.ua/index.php/149-elektronna-biblioteka/612-religini-organizatsiji-na-mikolajivshchini-istoriya-ta-suchasnist-naukovo-populyarni-dovidnik?showall=1&limitstart=>.
153. Мартирологія українських Церков: у 4-х т. Т.І. Українська Православна Церква. Док., матер., христ. самвидав України / упоряд. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто ; Балтимор : Смолоскип, 1987. 1207с.
154. Жилюк С. І., Костиця М. Ю. Монастирі Волині : іст.-краєзн. нарис. Житомир : М.А.К. Лтд, 1996. 64 с.
155. Кукурудза А. Р. Національно-релігійна діяльність Володимирського духовного правління 1919–1921 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Матеріали І Всеукр. наук.-прак. конференції молодих науковців, здобувачів, аспірантів, магістрантів. Рівне, 2008. С.211-217.
156. Кукурудза А. Р. Діяльність Володимирського духовного правління в міжконфесійній ситуації на Волині 1919–1921 рр. // Болховітінівський щорічник. 2009. С. 86-93.
157. Борщевич В. Волинська єпархія 1917–1919 рр. : церковно-демократичний та національний виміри // Волинський благовісник. 2015. – №3. С.67-78.
158. Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870–2000). Луцьк: Медіа, 2001. 672 с.
159. Рожко В. Відродження Української Православної Церкви на Волині: (1917–2006 рр.). Луцьк : Волин. книга, 2007. 348 с.
160. Слободянюк П. Я. Українська церква: історія руїни і відродження / Поділ. відділення ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України; Держархів Хмельниць. обл. Хмельницький, 2000. 266 с.
161. Галамай О. Православ'я на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія. Вінниця, 2002. С.89-92.
162. Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922 рр. Щоденник / укладачі В. В. Коротенко, Т. П. Пустовіт, З. П. Яненко. Полтава : ДАПО, 1995. 280 с.
163. Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї : Зб. документів і матеріалів / Держ. архів Дніпропетр. обл. ; уклад.: Ю. Г. Пахоменков, Н. Л. Юзбашева. – Дніпро : ЛІРА, 2016. 372 с.
164. Адамський В. Р. Богословський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету в історіографічних дослідженнях його діяльності // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. Хмельницький, 2015. Вип. 6. С. 17-34.
165. Завальнюк О. М. Випускники Київської духовної академії – викладачі Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920 рр.) // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія. К., 2001. Вип. 58. С.58-62.
166. Завальнюк О. М. Іван Огієнко і підготовка богословів у Кам'янець-Подільському державному українсько-

му університеті (1918–1920) // Науковий збірник, присв. 125-річчю з дня народження митр. Іларіона Огієнка: зб. доповідей та матеріалів. К. : КПБА УПЦ КП, 2007. С.67-75.

167. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет і церковне відродження Поділля (1919–1920 рр.) // Збірник матеріалів Всеукр. наук.-теор. конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне». Вінниця : Вінн. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2008. С.95-100.

168. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.) : монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 644 с.

169. Галамай О. М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2006. 238 с.

170. Сніда Є. О. Катеринославська єпархія Російської православної церкви в 1917–1919 рр.: проблеми соборноправності та українізації церковного життя // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. Вип. 46. С.147-150.

171. Сніда Є. О. Катеринославська єпархія Російської православної церкви у суспільно-політичних процесах 1917–1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро, 2016. 208 с.

172. Щербань М. В. Відносини радянської влади і Російської православної церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917–1930 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2015. 269 с. С.50.

173. Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–39 рр.) : між державним політичним управлінням та реформацією : монографія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 300 с. С.14.

174. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. ХХ ст.). Запоріжжя : Полиграф. 2004. 440 с.

175. Киридон А. М. Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. 384 с.

176. Киридон А. М. Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні: монографія Рівне : РІС КСУ, 2011. 216 с.